

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»**

М. Є. Жидко, О. В. Долгополова, К. М. Фаворова

ПСИХОЛОГІЯ: ВСТУП ДО ФАХУ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2020

М. Є. Жидко, О. В. Долгополова, К. М. Фаворова

ПСИХОЛОГІЯ: ВСТУП ДО ФАХУ

2020

УДК 159.9(075.8)
Ж69

Рецензенти: канд. психол. наук А. О. Харченко,
канд. психол. наук В. Р. Цокота

Жидко, М. Є.

Ж69 Психологія: вступ до фаху [Електронний ресурс] : навч. посіб. /
М. Є. Жидко, О. В. Долгополова, К. М. Фаворова. – Харків : Нац.
аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т », 2020. – 74 с.

Розглянуто питання визначення професійної діяльності психолога. Наведено основні поняття, класифікацію і зміст основних розділів психології. Описано особливості вузівської та післядипломної професійної підготовки, проблеми професійної деструктивності й етичних принципів у психології.

Для студентів гуманітарних і психологічних факультетів, слухачів спеціальних курсів психологічного профілю, а також для учнів середніх шкіл, ліцеїв, коледжів, які вивчають факультативний курс «Психологія».

Іл. 1. Табл. 3. Бібліогр.: 14 назв

УДК 159.9(075.8)

© Жидко М. Є., Долгополова О. В.,
Фаворова К. М., 2020

© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2020

Присвячується

нашим студентам, які не боялися та вміли ставити «важкі» запитання й бачити «очевидні» факти неймовірним чином

ВСТУП

Зазвичай дисципліна «Вступ до фаху» сприймається студентами 1-го курсу як певний обов'язковий ліричний «додаток» у доповнення до «дійсно важливих і потрібних» фундаментальних, професійних і загальногуманітарних курсів. Подібне сприйняття визначає і внутрішню, психологічну позицію стосовно знань, що отримуються в межах цього предмета: охоплені палким і зухвалим бажанням молодості негайно дослідити всі «білі плями» на території психології (яких, скажемо чесно, досі чимало!), вирішити глобальні за масштабом і складністю завдання та здійснити неймовірні відкриття, учорашні школярі найчастіше проходять повз «абстрактно-теоретичні» закономірності. Усвідомлюють і визнають їх «важливість» і «потрібність» тільки на 3-му курсі, коли вперше стикаються з реальною психологічною практикою.

Необхідно визнати, що такому ставленню до цієї дисципліни найчастіше сприяють і самі викладачі. Авторам не раз доводилося стикатися з тим, що цей курс будувався не як базовий. Це б дало першокурснику концептуальну схему орієнтації у всій складності і різноманітності психологічного знання, його взаємозв'язку з іншими видами знань, особливостях навчання та застосування. Дисципліна «Вступ до фаху» покликана насамперед переконати першокурсника в правильності його професійного вибору й простимулювати його подальше професійне навчання шляхом демонстрації «величності» і «могутності» (порівняно з іншими науками), досягнутих психологією, і популярних простих «фокусів» і «досліджень», що дають змогу

студенту відразу доторкнутися до тих «таємниць», які очікують його в майбутньому.

Така ситуація пов'язана як з відносною молодістю самої науки психології, специфікою нинішнього етапу її розвитку, так і з загальною ситуацією в сучасній українській вищій освіті, що диктується, своєю чергою, тими соціально-економічними умовами, у яких вона реалізується. Високі темпи технологічного розвитку, комерціалізація соціального замовлення, не завжди виправданий перехід до «західних» стандартів навчання, наявність «альтернативного» навчання (часто без відповідних науково-правових підстав) сприяють примітивній популяризації, компеляції та ретрансляції психологічного знання без належної рефлексії та інтеграції в більш цілісну картину. Закономірним результатом цього є велика кількість «інженерів людських душ» – психологів-«технологів», які рішуче й безапеляційно «розбирають» людську душу, психіку, особистість, соціальні групи й процеси на елементарні «деталі», а також легко складають їх по-новому прямо на очах «здивованої публіки».

У цьому навчальному посібнику авторський колектив кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» на основі багаторічного досвіду викладання психології в різних навчальних закладах (середніх школах, військових, медичних, технічних, гуманітарних ВНЗ тощо) у доступній формі подає найбільш важливі для професійного самовизначення першокурсників ключові питання професійної діяльності психолога, основні поняття, класифікації та зміст основних областей психології, особливості вузівської та післядипломної професійної підготовки, а також проблеми професійної деструктивності й етичних принципів у психології. Композиція і стилістика посібника дають змогу, по-перше, використовувати його широкому колу читачів як цілісний твір, так і енциклопедичний довідник, що містить кілька цілком автономних статей, по-друге, зберегти авторську поліфонічність розгляду основних понять і питань сучасної психології, яка є запрошенням до спільного вільного роздуму й діалогу.

Услід за словами відомого швейцарського психолога К. Г. Юнга авторам хотілося б виступити для читачів в образі провідників на незнайомій місцевості – не стільки тому, що вони краще знають місцевість, скільки тому, що знають, як на ній орієнтуватися.

Авторський колектив буде вдячний читачам за відгуки та побажання, які допоможуть у подальшій роботі над курсом «Вступ до фаху».

1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

1.1. Поняття «професія» і становлення професії «психолог»

Слово «професія» походить від лат. *profiteri* – говорити публічно. На початку ХХ ст. вітчизняний психолог С. М. Богословський дав їй таке означення: «**Професія** – діяльність, і діяльність така, за допомогою якої дана особа бере участь у житті суспільства і яка служить йому головним джерелом матеріальних засобів до існування й визнається за професію особистою самосвідомістю даної особи» [7, с. 161]¹. У сучасній психології професії Є. О. Клімов виділяє такі аспекти цього поняття: спільність людей, що займаються близькими проблемами і ведуть приблизно однаковий спосіб життя; область докладання зусиль фахівця в тій або іншій області; діяльність та область прояву особистості; система соціально-економічних відносин на різних рівнях, що історично розвивається; реальність, творчо сформована самим суб'єктом праці [6].

Що стосується поняття професії, існує багато близьких понять, які звужують або, навпаки, розширюють його. Так, **спеціальність** – більш конкретна область докладання зусиль фахівця. Наприклад, кафедра психології гуманітарного факультету готує фахівців за спеціальностями «Соціальні та психологічні технології», «Інженерна психологія. Авіаційна космічна психологія» і «Психологічне консультування та немедичні моделі психотерапії». Ще більш конкретним є поняття **посади**, яке передбачає роботу в певній організації з виконанням деяких функцій, закріплених трудовим договором і нормативними документами. Наприклад, підготовлені психологи можуть працювати на посадах наукового співробітника в експертній лабораторії аерокосмічного об'єднання, менеджера з персоналу в комерційній структурі, провідного або головного спеціаліста в органах виконавчої влади. Поняття ж «**заняття**» є максимально широким, що містить великий спектр інтересів. Так, твердження про те, що співробітники кафедри займаються проблемами гуманітаризації вищої технічної освіти, може означати або розроблення нових навчальних програм, або впровадження в навчальний процес нових дидактичних форм і методів, або створення спеціальних психологічних програм, орієнтованих на активізацію й розвиток творчих здібностей студентів технічних факультетів, або ж створення психологічної служби ВНЗ, що сприяє гармонізації професійного й особистісного розвитку майбутніх інженерних кадрів.

---

¹ Необхідно зазначити, що майже через століття відомий фахівець в області професійного самовизначення Є. О. Клімов пише, що «и по сей день не так уж много, по существу, прибавлено ... а возможно, что-то и упущено» [7, с. 161].

І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников через поняття праці виділяють такі характеристики поняття «професія»: обмежений вид праці, що неминуче передбачає співробітництво з суміжними спеціалістами; праця, що потребує спеціальної підготовки і постійної перепідготовки; праця, що виконується за винагороду; суспільно корисна праця; праця, що надає людині, яка нею займається, певного статусу у суспільстві.

Як і коли виникла професія психолога? Ні в якому разі не підмінюючи курс історії психології, позначимо лише головні віхи становлення психології, по-перше, як затребуваної суспільством особливої сфери людської діяльності, по-друге, як спільноти людей, які розглядають цю діяльність як основну в своєму житті й отримують за це матеріальну винагороду, і, по-третє, як соціального інституту, що здійснює підготовку фахівців у цій області.

Як казав один з учених експериментальної психології Герман Еббінгауз, «у психології коротка історія, але довге минуле». Уперше поняття «**психологія**» (від давньогр. *Psyche* – душа та *logos* – учення, знання, наука) виникає приблизно 1590 року у працях німецького богослова Гокленіуса. У науково-філософську мову в 30-х роках XVIII ст. його ввів німецький учений Християн Вольф у своїх роботах «Раціональна психологія» і «Емпірична психологія». Розвиваючись як одна з філософських дисциплін, психологія, збагатившись ідеями експериментальної фізіології, 1879 року виокремилася в самостійну науку, що ставила своїм завданням вивчення душі (на той час розуміючи її як свідомість), коли німецький філософ і фізіолог Вільгельм Вундт відкрив у Лейпцигу при кафедрі філософії першу в світі експериментальну лабораторію, а потім на її основі – Лейпцизький психологічний інститут, який можна вважати і науково-дослідним, і, свого роду, навчальним закладом. Незабаром аналогічні лабораторії та інститути стали відкриватися в інших провідних країнах світу (Росії, США, Франції), утворюючи **академічну психологію**, тобто психологію науково-дослідну, що ставила перед собою пізнавально-дослідні завдання.

Крім того, наприкінці XIX ст. стали виникати й розроблятися ідеї про можливість застосування психологічних знань у різних областях практики – педагогіці, медицині, при організації трудової діяльності. Так почала формуватися **прикладна психологія**, що не тільки має на меті пізнавальні цілі, але й пропонує розробки у вигляді рекомендацій для вдосконалення різноманітних сфер людської діяльності.

У XX ст. стали виникати й розвиватися методи психологічної допомоги людям з емоційними порушеннями, що мають проблеми соціальної адаптації тощо. Так утворилася **психологічна практика**, де передбачається, що психолог, маючи відповідні знання й володіючи методами практичної роботи, надає психологічну допомогу в тій або іншій формі.

Правова ситуація, сформована в Україні, що регламентує діяльність практичного психолога, привела до того, що, на жаль, «професійними психологами» називають себе (або професіями, назви яких є комбінацією поняття «психолог» з іншими поняттями, наприклад астропсихолог, кармічний психолог і т. д.) люди, що не мають легітимної підготовки в цій області і не володіють мінімумом спеціальних знань, що дають змогу не нашкодити своєму клієнту. Їх діяльність не тільки профанує й підриває авторитет психології і, як наслідок, професії психолога в очах інших людей і соціальних інститутів, а й привносить «всередину» психології дискваліфікаційне знання й навички. У табл. 1.1 наведено сукупність характеристик кваліфікованого практичного психолога порівняно з некваліфікованим щодо конкретного виду професійної діяльності [1].

Таблиця 1.1

Модель практичної діяльності кваліфікованого і некваліфікованого психологів

Основні якості психолога	
кваліфікованого	некваліфікованого
1. Мета психологічної допомоги	
Орієнтує клієнта в його цілях, пропонуючи йому максимальну кількість варіантів поведінки; своє завдання бачить у розширенні можливостей клієнта	Дбає про свої інтереси, використовуючи клієнта для реалізації власних схильностей, демонстрації своєї винятковості або вирішення власних проблем
2. Відгуки і реакції в ситуації професійної діяльності	
Дає різноманітні вербальні та невербальні відгуки, уникаючи оцінних суджень, дає конструктивний зворотний зв'язок	Демонструє типовий, шаблонний стиль спілкування, дає стереотипні оцінки
3. Світогляд (життєва концепція)	
Розуміє складність дослідження людської індивідуальності і впливу на неї, усвідомлює неможливість багатомірного її опису в межах однієї концепції і тому прагне використовувати в роботі безліч концепцій	Не має ясної концепції або має одну, зміст і походження якої не рефлексує і ясно не усвідомлює
4. Культурна продуктивність	
Схильний до вироблення безлічі ідей і моделей поведінки як у своїй культурі, так і в межах інших культур, що дає йому змогу приєднатися до світу клієнта, знайти розуміння життєвого шляху, відмінного від власного	Діє в межах тільки своєї культури, яку він розуміє лише через зміст своєї Я-концепції (часто неадекватної)

Основні якості психолога	
кваліфікованого	некваліфікованого
<i>5. Конфіденційність</i>	
Чітко рефлексує утримання одержуваної психологічної інформації, уміє зберігати професійні таємниці	Порушує правила конфіденційності, схильний до поширення конфіденційної інформації
<i>6. Обмеження в діяльності</i>	
Реально оцінює свої можливості й межі компетентності, готовий до співпраці з представниками суміжних професій і колегами	Працює без обмежень, береться за будь-яку проблему, не бажає працювати з іншими професіоналами, уважає всі свої дії правильними
<i>7. Міжособистісний вплив у роботі</i>	
Усвідомлює й фіксує взаємовплив його та клієнта, постійно рефлексуючи свої думки, почуття, бажання; ураховує результати міжособистісного впливу	Не розуміє, не приймає і не враховує міжособистісного впливу у взаємодії з клієнтом
<i>8. Людська гідність</i>	
Поважає гідність клієнта, зокрема, забезпечує адекватність для клієнта використовуваного психологічного словника	Може демонструвати зневажливе або навіть образливе ставлення до клієнта, надає надзначущості своїй професії, займає позицію «зверху», використовує псевдонауковий жаргон, перевантажує мову спеціальною термінологією і т. д.
<i>9. Узагальнена теорія</i>	
Активно рефлексує зміст узагальненої теорії, постійно освоює нові теорії та підходи; іноді здатний до вироблення власної концепції психологічної допомоги, відкритий для сприйняття альтернативних точок зору	Прив'язаний до одного підходу, критично оцінює інші можливі точки зору, уважає відомий йому підхід єдино правильним; не засвоює узагальненої теорії як особистого способу мислення
<i>10. Ставлення до узагальненої теорії</i>	
Бачить у теорії відображення реальності, яке може змінюватися залежно від зміни психологічної реальності клієнтів, усвідомлює факт існування в будь-якій теорії предмета і різних способів його опису	Ігнорує способи мислення авторів різних теорій, не виділяє предмета теорії і способів його опису, не співвідносить свою теорію з іншими

У зв'язку з такою особливістю психологічного знання, як його тісний зв'язок з іншими «науками про дух»¹, на жаль, деяка дискваліфікація психолога може бути пов'язана з **«розмиванням» професійних меж**. Так виникають «найкращі психологи серед спортсменів» і «найкращі спортсмени серед психологів». До областей, у яких найбільше «перетинаються інтереси»

¹ Більш докладно особливості наукового психологічного знання описано в роботі [4].

психологів і представників інших професій, можна віднести мистецтво, релігію, філософію, педагогіку, соціологію.

1.2. Соціальне замовлення, психологічна інформація, клієнт, замовник і користувачі психологічної інформації

Як і будь-яка інша професія, професія «психолог» має своє місце та роль в системі соціально-економічних відносин¹, які визначають **соціальне замовлення** (вимоги до неї, що формуються в певному сегменті суспільства, яке усвідомило необхідність професійної допомоги для подолання труднощів, що виникли), критерії оцінювання ефективності його виконання й регламентують систему взаємовідносин професії та своїх різних рівнів і структур.

У сучасному інформаційно-технологічному суспільстві основу соціального замовлення становить **психологічна інформація**: психологічні відомості, методики, техніки, прийоми, що стосуються як окремої людини, так і соціальних груп (включаючи й суспільство в цілому).

Г. С. Абрамова [1] виокремлює такі ролі соціально-економічних взаємовідносин.

Замовник – людина (або соціальна структура), яка звертається до психолога за психологічною інформацією (про себе, свою організацію або інших людей) та оплачує його роботу.

Клієнт² – людина (або організація), яка передає психологу деяке знання (при цьому вважаючи себе прямо або непрямо відповідальною за зміст цього знання).

Психолог – фахівець, який трансформує отримане знання в психологічну інформацію.

Користувач – людина (або структура), яка одержує від психолога психологічну інформацію.

Іноді замовник, клієнт і користувач психологічної інформації можуть поєднуватися в одній особі (наприклад, у разі психотерапевтичного консультування). Однак це можуть бути й кілька різних осіб (наприклад, замовник – директор заводу або фірми, клієнт – трудовий колектив підприємства, користувачі – вище начальство, директори інших підприємств,

---

¹ Зазначимо, що сама професія «психолог» належить до соціальної групи професій.

² Людина, стосовно якої проводиться психологічне дослідження і/або втручання в деяку ситуацію, має традиційне «маркування»: в експериментальній психології – випробуваний, у медичній психології та психотерапії – пацієнт; у соціальній психології – досліджуваний, клієнт. Часто в психологічній літературі ці терміни вживаються як синонімічні і взаємозамінні. У цьому посібнику поняття «клієнт» автори вживають для позначення соціально-економічної ролі в загальному процесі надання психологічних послуг.

відділ кадрів, наукове співтовариство тощо), і цим визначається відмінність у «мовах» психологічної інформації. Так, наприклад, запит на рівні замовника («вони погано працюють») має бути переформульований операційною мовою психології («які психічні функції і властивості, психологічні якості, особистісні риси тощо необхідно досліджувати»), потім «переведений» на мову, зрозумілу для клієнта («іноді вам здається, що ваші співробітники говорять про вас за вашою спиною?»). Отримані результати мають бути формалізовані та відпрацьовані якісними й кількісними методами («високі показники за шкалою параноїдальності, що корегують з нейротизмом»), проінтерпретовані в межах «мови» певного методологічного підходу. Зроблені на цій підставі висновки і рекомендації знову мають бути переформульовані «мовою», зрозумілою для користувачів інформації («посилення заходів безпеки призводить до підвищення рівня тривожності і підозрливості, що негативно впливає на стійкість та концентрацію уваги співробітників»).

Відмінність «мов», предметів і методів усередині самих психологічних досліджень породжує різноманітність галузей психології.

Контрольні запитання

1. Етапи виникнення та становлення професії «психолог».
2. Особливе місце психології в системі гуманітарних наук.
3. Принципи класифікації та види психології.
4. Соціальне замовлення на професію.

2. ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

На XXVI Міжнародному психологічному конгресі 1996 року було прийнято таку рубрикацію галузей психології: 1) історія і теорія; 2) методи досліджень і статистика; 3) поведінка тварин; 4) сенсорні і моторні процеси; 5) увага і сприйняття; 6) нейронауки; 7) нейропсихологія; 8) емоції і мотивація; 9) зумовлення і навчання; 10) пам'ять і пізнання; 11) мова і спілкування; 12) когнітивна наука і інтелектуальні системи; 13) людський фактор і ергономіка; 14) стадії розвитку; 15) процеси розвитку; 16) психологія освіти; 17) особистісні процеси і надіндивідуальні відмінності; 18) соціальна психологія; 19) соціальні проблеми; 20) статеві відмінності; 21) психологія і право; 22) крос-культурна психологія; 23) політична психологія; 24) клінічна і консультативна психологія; 25) психологія здоров'я; 26) психологія як наукова дисципліна.

Далі розглянемо лише ті галузі психології, які активно розвиваються на кафедрі психології.

2.1. Психологія та трудова діяльність людини

Для людини найважливішою сферою є праця, трудова діяльність, у яку вкладаються багатогранні можливості та здібності. Широко відомо, що саме праця сформувала людину. Поза трудовою діяльністю людина не може існувати. Будь-яка праця потребує попереднього планування і спрямована на досягнення певної мети. Саме цим вона відрізняється від найскладнішої інструментальної поведінки тварин.

Суттєвим моментом трудової діяльності є психологічні фактори. Тому важливе значення має виявлення зумовлених цією діяльністю вимог до сприйняття й уваги, пам'яті й мислення, емоцій і волі людини й визначення на основі цього найбільш ефективних шляхів формування психологічних якостей, важливих для тієї або іншої конкретної діяльності. Велике значення має вивчення будови (структури) трудової діяльності, визначення її основних складових, їх взаємовідносин, динаміки діяльності, механізмів її регуляції і т. ін.

Слід зазначити, що роль і значення цих питань неухильно підвищуються в міру зростання темпів науково-технічного прогресу, технічної оснащеності виробництва, його автоматизації та комп'ютеризації. До сказаного слід додати, що окрім промислового виробництва, транспорту і зв'язку автоматизація все більше проникає в повсякденне життя й бізнес. У цих умовах підвищуються вимоги до інтелектуальних функцій людини, її вольових та емоційних якостей. Значно підвищується відповідальність фахівців, які керують сучасною технікою. Наслідки їх помилок можуть стати

катастрофічними. Про це, зокрема, свідчить сумний досвід останніх років. Усе це привело до того, що психологічні фактори стають найважливішим резервом підвищення продуктивності та якості праці, а їх наукове вивчення – тематикою, що виходить на державний рівень.

З цих причин важливе значення має підготовка студентів в області психологічного забезпечення, трудової діяльності. Це забезпечується вивченням таких навчальних дисциплін, як психологія праці, інженерна психологія, авіакосмічна психологія, ергономіка. Їх вивчення спрямоване на те, щоб озброїти випускника факультету добротними знаннями, навичками і вміннями, необхідними для грамотного врахування людського фактора під час створення й експлуатації сучасної техніки, а також психологічного забезпечення трудової діяльності людини в різних сферах суспільного розподілу праці.

Психологія праці

Об'єктом вивчення в психології праці є людина як учасник процесу створення людських цінностей. Праця – це свідомо діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб суспільства й особистості. За означенням Ф. Енгельса, праця складається з таких простих елементів: доцільна діяльність, або сама праця; предмет праці; засоби праці; результат праці. Звідси впливають основні риси праці людини: опосередкована роль у процесі обміну речовин між людиною і природою; його доцільність; значення ідеально представленого результату, який передує трудовому акту. Важливо також підкреслити, що, впливаючи з допомогою засобів праці на предмет, людина змінює цей предмет відповідно до поставленої мети. Досягаючи її, людина задовольняє якусь зі своїх потреб, а усвідомлення мети пов'язано з мотивом праці. У цьому полягає зміст трудової діяльності, якщо казати коротко.

Однак людину в трудовій діяльності вивчають й інші науки: фізіологія трудових процесів, гігієна праці, конкретна економіка, трудове право, охорона праці і т. д. Ці науки, маючи спільний об'єкт, відрізняються за предметом дослідження, тобто з огляду на ті закономірності, які вони розкривають у своєму предметі. Психологія праці вивчає психологічні закономірності, психологічні процеси і властивості особистості в їх взаємозв'язку з предметом і знаряддям праці, з фізичним та соціальним середовищем. Усе це й становить предмет психології праці. Таке розуміння предмета психології праці, що висуває на перший план систему внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків досліджуваного об'єкта, є можливим тільки на основі принципів системного підходу до вивчення психіки та її проявів у процесі трудової діяльності.

Основні цілі, що стоять перед психологією праці в практичному плані, полягають у гуманізації праці й підвищенні її продуктивності. Це вивчають й інші науки про людину в її трудовій діяльності.

Однак психологія праці реалізує ці цілі специфічними, особливими засобами, пов'язаними з використанням незліченних резервів психіки та їх урахуванням у процесі трудової діяльності.

Напрями досліджень у сучасній психології праці: раціоналізація режимів праці та відпочинку, визначення шляхів формування професійної придатності, виховання позитивної професійної мотивації, оптимізація відносин у трудових колективах; психолого-педагогічні питання професійного й трудового навчання; формування майстерності; психологічні питання професійної консультації та орієнтації та ін.

Важливим науковим і практичним завданням психології праці є також вивчення механізму впливу психологічних факторів на динаміку працездатності людини – як фізичну, так і розумову.

Одна із головних ролей належить психології праці у вирішенні питань забезпечення безпеки праці та запобігання травматизму, обумовленому психологічними факторами (порушення уваги й пам'яті, неадекватне сприйняття і т. д.). Дані психології є важливими також для формування таких рис поведінки людини на виробництві, у побуті, які б забезпечували її безпеку. Зараз усе більш чітко усвідомлюється, що проблема безпеки праці є не тільки технічною, а й психологічною.

Дослідження з психології праці проводять у різних галузях суспільного розподілу праці, тому в межах загальної психології праці склалися такі специфічні напрями: промислова, транспортна, авіаційна, будівельна, військова та ін. На основі загальних принципів психології праці ці області діяльності вирішують свої специфічні завдання.

Як окремий напрям у психології праці останнім часом все частіше виділяють психологію діяльності в екстремальних умовах. Це обумовлено тим, що в таких умовах, які характеризуються спільними рисами й виявляються в різних сферах праці, ставляться завищені вимоги до психічної сфери людини, що працює. Найчастіше вони є причиною помилок і зривів у роботі, несприятливо впливають на працездатність людини та її стан здоров'я. До таких умов належать: робота в унікальних умовах, небезпечних для життя, високе психологічне напруження в діяльності, висока «вартість» (відповідальність) прийнятих рішень, поєднання різних за метою дій в одній діяльності (або поєднання різних видів діяльності), перероблення великих обсягів і потоків інформації в обмежений час, однотипна робота в умовах очікування сигналів тощо. Робота в таких умовах має спільні риси, а самі умови часто є такими, що їх принципово неможливо змінити, що виключає

можливість активного впливу на них і створення для людини, що працює, функціонального комфорту.

Ці питання вивчаються в межах спеціальної навчальної дисципліни – психології праці в особливих умовах.

Інженерна психологія

Інженерна психологія – наукова дисципліна, що комплексно вивчає об'єктивні закономірності процесів інформаційної взаємодії людини й техніки з метою використання їх у практиці проектування, створення й експлуатації систем «людина – машина». Іноді інженерну психологію називають також технічною психологією. Виникнення інженерної психології обумовлено технічним прогресом і пов'язаним з ним підвищенням ролі **людського фактора** при проектуванні й експлуатації техніки. Основним методологічним принципом вітчизняної інженерної психології є теза про людину як суб'єкта трудової діяльності та принцип гуманізації техніки.

З огляду на інженерну психологію функціонування технічних пристроїв і діяльність людини, яка користується цими пристроями в процесі праці, розглядаються у взаємозв'язку, мов єдине ціле. Ця точка зору сприяла формуванню поняття системи «людина – машина» (СЛМ). Під СЛМ розуміють систему, що складається з людини (групи людей) і машини, за допомогою якої здійснюється трудова діяльність. При цьому машиною в СЛМ називають сукупність технічних засобів, що використовуються людиною в її діяльності, а саму людину, яка керує машинами, називають людиною-оператором або просто оператором. В інженерній психології оператором є водій машини (водій, льотчик, машиніст і т. д.), оператор біля пульта керування, апаратник автоматизованого виробництва, диспетчер, робочий-верстатник і т. д. У цьому плані інженерну психологію іноді розглядають як галузь психології праці, що вивчає діяльність людини-оператора, та умовно називають психологією операторської праці.

Інженерна психологія виникла на стику технічних і психологічних наук. Як психологічна наука вона вивчає психічні й психофізіологічні процеси і властивості людини, з'ясовуючи, які вимоги до окремих технічних пристроїв і будови СЛМ в цілому випливають з особливостей людської діяльності, тобто вирішує завдання пристосування техніки й умов праці до людини. Як технічна наука інженерна психологія вивчає принципи побудови складних систем, пости та пульти керування, кабіни машин, технологічні процеси для визначення вимог до психологічних, психофізіологічних та інших властивостей людини-оператора. Завдяки цьому вирішується завдання пристосування людини до техніки й умов праці. З допомогою інженерної психології вирішується проблема взаємної адаптації людини й техніки в єдиній системі «людина – машина» (рис. 2.1).

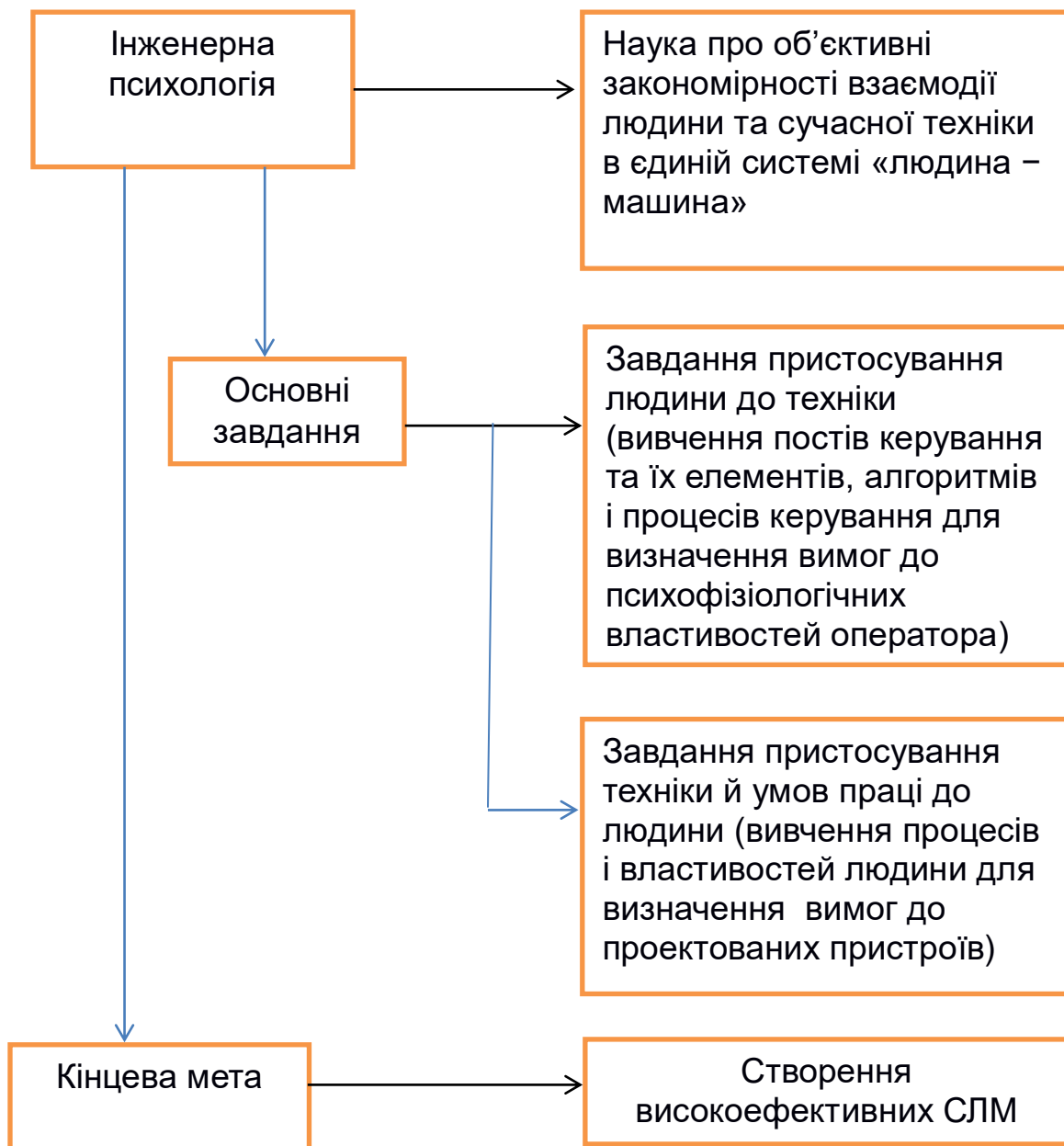

Рис. 2.1

Наукові й прикладні дослідження в інженерній психології ведуться за чотирма основними напрямками:

1. Методологічний: визначення предмета й завдань інженерної психології, розроблення методів дослідження діяльності людини оператора, визначення взаємозв'язку з іншими науками, розроблення концепцій побудови систем «людина – машина» та ін.

2. Психофізіологічний: аналіз процесу приймання, перероблення, зберігання інформації людиною, прийняття нею рішення, реалізації прийнятого рішення (здійснення керувальних впливів), вивчення

функціональних станів людини в процесі праці, визначення характеристик виконання оператором окремих дій (швидкості, точності й надійності) тощо.

3. Системотехнічний: розроблення інженерно-психологічних принципів побудови технічних пристроїв (індикаторів, органів і пультів керування, робочих місць, інтер'єрів операторських пунктів) з урахуванням можливостей та обмежень людини; інженерно-психологічне проектування й оцінювання СЛМ; розподіл функцій між людиною і машиною; розроблення принципів, методів, критеріїв визначення надійності СЛМ і т. д.

4. Експлуатаційний: професійний відбір і навчання операторів, організація групової діяльності, розроблення режимів праці та відпочинку операторів, організація контролю функціонального стану й результатів роботи операторів, психологічне забезпечення безпеки праці та ін.

При проведенні перелічених досліджень в інженерній психології широко використовуються психологічні (бесіда, спостереження, анкетування, експеримент та ін.), фізіологічні (електроенцефалографія, електроокулографія, електроміографія та ін.), математичні (теорія інформації, теорія масового обслуговування, теорія автоматичного керування і т. д.), імітаційні (моделювання діяльності оператора на ЕОМ) методи. При цьому застосовують як спеціальну апаратуру для психологічних, фізіологічних і санітарно-гігієнічних досліджень, так і ЕОМ різного призначення.

Як самостійна наука інженерна психологія почала формуватися наприкінці 40-х років минулого століття. Її розвиток як науки пройшов два основних етапи. Перший з них пов'язаний з дослідженням окремих технічних пристроїв щодо їх відповідності окремо взятим психологічним характеристикам людини. Цей етап називають корективним (50–60-ті роки минулого століття). Другий етап (починаючи з 70-х років) більше пов'язаний з вивченням і проектуванням діяльності оператора в цілому, його називають проєктивним. Цей етап характеризується системним підходом до вивчення питань.

Авіаційна психологія й космічна психологія

Специфічними напрямками психології праці є авіаційна психологія й космічна психологія. Оскільки ці напрями мають багато спільних рис, їх іноді узагальнено називають «авіакосмічна психологія».

Авіаційна психологія – розділ психології, що вивчає психологічні закономірності трудової діяльності авіаційних фахівців. Предмет авіаційної психології – психіка людини, яка керує складними авіаційними системами, а її об'єкт – діяльність льотного й інженерно-технічного складу, фахівців служби керування повітряним рухом (КПР), організаторів і керівників польотів, інструкторів льотного навчання і т. ін.

У сучасній авіаційній психології можна виділити чотири основні напрями: авіамедична психологія, авіапедагогічна психологія, психологія керування польотами, інженерно-авіаційна психологія.

Проблеми авіамедичної психології пов'язані з медико-психологічним забезпеченням польотів і психологічним вивченням льотного й диспетчерського складу з метою лікарсько-льотної експертизи. Проблема авіапедагогічної психології є психологічне обґрунтування всього комплексу питань навчання й виховання льотного та диспетчерського складу з використанням льотних тренажерів; вивчення помилкових дій і напруженості, що дає змогу вирішувати завдання боротьби з льотною неуспішністю; підвищення ефективності льотного навчання; перенавчання, удосконалення й виховання льотно-диспетчерського складу та інших категорій авіаційних фахівців.

У психології керування польотами основним є питання організації польотів і керування ними, психологічної підготовки льотного й диспетчерського складу, психологічного обґрунтування режимів праці, відпочинку та змінності льотних екіпажів і диспетчерів служби КТР. Суттю інженерної авіаційної психології є «гуманізація» авіаційної техніки, тобто забезпечення її максимальної відповідності вимогам психологічної науки.

Космічна психологія є розділом психології праці, що вивчає закономірності трудової діяльності людини в умовах підготовки і здійснення космічних польотів. На етапі підготовки космічних польотів космічна психологія вирішує завдання, пов'язані з психологічним відбором космонавтів, урахуванням їх індивідуальних властивостей у процесі підготовки, а також з психологічними аспектами набуття спеціальних операторських навичок і психологічною підготовкою до впливів специфічних факторів космічного польоту (невагомості, гіподинамії, сенсорної депривації та ін.). На етапі космічного польоту вирішуються завдання психологічного обґрунтування раціональних режимів праці та відпочинку, систематичного контролю й прогнозування технічних станів космонавтів, їх психологічної підтримки (корекція способів діяльності, керування функціональним станом членів екіпажу і т. д.). У міру розвитку космічної техніки все більш важливого значення набуває космічна інженерна психологія, що забезпечує створення й проектування пілотованих космічних апаратів з урахуванням психологічних та інших особливостей і властивостей космонавтів.

Розглянуті розділи психології тісно пов'язані з іншими її розділами (соціальною, педагогічною, диференціальною, експериментальною), ґрунтуються на загальних принципах, координують також свої зусилля з фізіологією й гігієною праці, кібернетикою, дизайном, технічними науками, антропологією і разом з ними входять до міждисциплінарного науково-практичного комплексу вивчення трудової діяльності людини – ергономіки.

2.2. Ергономіка

Ергономіка – наукова дисципліна, що вивчає трудову діяльність з метою створення оптимальних умов праці, що сприяє підвищенню її продуктивності, а також забезпечує необхідні зручності і зберігає сили, здоров'я та працездатність людини. Предметом ергономіки є трудова діяльність людини, яка використовує різні знаряддя праці, технічні засоби, машини, складне технічне обладнання, а об'єктом дослідження – система «людина (група людей) – технічний засіб – середовище». Середовище в ергономіці – це не тільки мікрокліматичні умови на робочому місці і вплив різних виробничих факторів, а й виробничі відносини, психологічний клімат у колективі, динамічні процеси в малих групах та ін.

Термін «ергономіка» (від гр. *ergon* – робота, *nomos* – закон) почали використовувати в Англії 1949 року, коли група англійських учених започаткувала організації ергономічного дослідного товариства. У деяких країнах ця наукова дисципліна має іншу назву: у США – «дослідження людського фактора», у Німеччині – антропотехніка та ін.

Суспільство не може існувати без трудової діяльності, тому ергономіка взаємодіє з громадськими, природними й технічними науками.

Логіка розвитку ергономіки все тісніше пов'язує її з соціологією і насамперед з соціологією праці, якій відводиться провідна роль у реалізації комплексного підходу до вивчення трудової діяльності (характеру і змісту праці, співвідношення різних стимулів і факторів задоволеності працею, соціальних аспектів раціональної організації праці і т. д.). Вивчаючи соціальні аспекти трудової діяльності й закономірності функціонування трудових колективів, соціологія праці досліджує широке коло проблем, які є методологічним відправним пунктом багатьох ергономічних досліджень.

Для ергономіки важливо мати канали зв'язку з соціальною психологією, яка вивчає закономірності поведінки й діяльності людей, зумовлені фактом їх включення до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп.

Соціально-психологічні дослідження ставлення до праці й насамперед задоволеності працею, долучення особистості до трудової діяльності, професійної й соціальної адаптації також мають пряме або непряме відношення до проблематики ергономічних досліджень.

Ергономіка потребує встановлення міцних зв'язків з економікою праці, предметом вивчення якої є праця в її історично зумовленій формі, громадська і народногосподарська організація праці.

Сьогодні існує тенденція до взаємного проникнення психології та економічної науки, що обумовлено потребами об'єктивного розвитку продуктивних сил, зміною характеру праці в ході науково-технічної революції, необхідністю поліпшення відбору й підготовки кадрів, зростаючим значенням

раціоналізації й організації праці для ефективного використання «людського фактора» і т. д. Під впливом цих процесів відбувається зближення ергономіки й економічної науки. Визначення соціально-економічної ефективності нової техніки стало актуальною проблемою економічної науки й сферою, де перехрещуються інтереси економіки та ергономіки. Без опори на ергономічні знання навряд чи можливе продуктивне вирішення цієї проблеми.

Ергономіку цікавить насамперед функціональна структура СЛМ, що визначається положенням і роллю людини в системі, внутрішні зв'язки цієї системи і взаємодії з середовищем; тоді як психологія, фізіологія й гігієна праці зосереджують свої інтереси на вивченні й моделюванні окремих складових СЛМ та їх взаємодії.

Ергономіка вивчає окремі елементи системи так само, як психологія, фізіологія й гігієна праці, досліджує зв'язки елементів системи між собою і системою в цілому. Отже, вивчення залежностей, що існують всередині цієї складної системи, є істотними не тільки з огляду на ергономіку, але й наук, на стику яких вона виникла. Більш того, тільки вивчення цих залежностей дасть змогу вирішити теоретичні й практичні завдання, поставлені, наприклад, перед фізіологією праці.

Основне завдання фізіології праці полягає у вивченні закономірностей проходження фізіологічних процесів та особливостей їх регуляції під час трудової діяльності, тобто у виявленні особливостей, що характеризують функціонування фізіологічних систем і всього організму залежно від наявних зв'язків між елементами системи.

Вихідна концепція ґрунтується на положенні про те, що створення знарядь праці – це процес матеріалізації в їх перетворених, людських функціях, а машина – це «створені людською рукою органи людського мозку». А оскільки ергономічна система (ЕС) являє собою систему, що складається людини і знаряддя праці, у якій знаряддям праці і є той технічний засіб, з допомогою якого можливими є «продовження і посилення» функцій людини, спрямовані на досягнення трудової мети, то розгляд закономірностей ЕС і логіка побудови теорії функціонування таких систем мають впливати з розгляду закономірностей функціонування (поведінки, функціонування фізіологічних систем) людини як організму.

Ергономіка пов'язана з багатьма галузями психології: психологією праці та інженерною психологією, соціальною психологією і психологією особистості, військовою та педагогічною психологією. В ергономіці повною мірою використовуються методи дослідження пізнавальної та виконавчої діяльності, уже сформовані в психології, та ті, що формуються, а в окремих випадках ергономіка розвиває і створює нові.

Будучи пов'язаною з соціологією праці, професійною педагогікою, фізіологією і гігієною праці, функціональною анатомією і технічною

естетикою, психологія праці підготувала наукову базу для виникнення ергономіки. Цьому сприяв процес розв'язання двоєдиного завдання, яке є актуальним для сучасного етапу розвитку психології праці: аналіз та оцінювання відповідних концепцій наук про працю для цілей психології праці; визначення значення психологічних концепцій для наук про працю.

Установлення багатосторонніх зв'язків психології праці з іншими науковими дисциплінами, у тому числі з ергономікою, визначається синтетичною природою психологічного фактора в трудовій діяльності, що набуває відображення, зокрема, у психологічному аналізі діяльності. На цих етапах розвитку психології праці в центрі її уваги перебували психофізіологічні фактори, якісні характеристики трудової діяльності, що набули особливого наукового й практичного значення в наші дні. Розроблення психологічної концепції якості праці є однією з найважливіших проблем психології праці. Її створення буде стимулювати подальше вирішення багатьох проблем психології праці. Разом з тим, будуть зміцнюватися і розвиватися її зв'язки із суміжними науковими дисциплінами, і насамперед з ергономікою, для якої проблема якості праці є однією з найважливіших.

Значення ергономіки підвищується в забезпеченні безпечних умов праці. Під охороною праці розуміють систему законодавчих актів і соціально-економічних актів, що їм відповідають, які забезпечують безпеку, збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Урахування вимог ергономіки – умова, необхідна для створення зручної, надійної і безпечної техніки. Спираючись на роботи в області безпеки праці, ергономіка доповнює й розвиває їх. Загальновизнаним є те, що кількість нещасних випадків, спричинених у кінцевому підсумку небезпечними діями, значно більша, ніж нещасних випадків, спричинених небезпечними умовами. У зв'язку з цим наголошується, що ергономіка відкриває нові можливості для визначення прихованих причин небезпечних дій, що можуть призвести до нещасних випадків.

Використовуючи системний підхід і спираючись на дисципліни, такі як фізіологія, психологія праці, економіка праці, гігієна тощо, можна вирішити проблематику критеріїв оцінювання важкості й напруженості праці. Ці дисципліни найбільшою мірою відображають потребу в органічному взаємозв'язку охорони праці та ергономіки.

Ергономічний підхід є необхідним для вивчення важкості й напруженості праці, які виявляються в показниках функціонального стану організму, що формується під впливом фізичного, психологічного або нервово-емоційного навантаження і факторів виробничого середовища.

Багато проблем і практичних завдань ергономіка вирішує в тісній співпраці з дизайном, який дає змогу найбільш повно реалізувати її принципи

і вимоги. Ергономіка розглядається як природнича основа дизайну. Своєю чергою, дизайн збагачує ергономічну проблематику шляхом включення її в більш широкий контекст розвитку культури. У практичному плані врахування людських факторів є невід'ємною частиною всього процесу художнього конструювання промислових виробів і відповідного перетворення виробничого та предметно-просторового середовища. Дизайн, у принципі, не може існувати й розвиватися поза зв'язком з ергономікою.

2.3. Соціальна психологія

Соціальна психологія є відносно молодого гуманітарною наукою, що динамічно розвивається останнім часом і має справу з людською взаємодією. Ця наука вивчає механізми й закономірності поведінки і діяльності людей у зв'язку з їх належністю до різних груп і спільнот, а також психологічні особливості цих груп і спільнот. Соціально-психологічні знання мають багату й надзвичайно цікаву історію й широке прикладне значення в найрізноманітніших сферах життя сучасного суспільства – від індивідуального консультування до прогнозування глобальних процесів і керування ними.

Саме поєднання слів «соціальна психологія» указує на специфічне місце цієї дисципліни в системі наукового знання. Зародившись на стику психології і соціології, соціальна психологія досі зберігає свій особливий статус, який призводить до того, що кожна з «породних» дисциплін досить охоче включає її в себе як складову частину. Головною причиною цієї неоднозначності є існування такого класу фактів суспільного життя, що можуть бути досліджені лише з допомогою об'єднаних зусиль психології і соціології. По-перше, будь-яке суспільне явище має свій «психологічний» аспект, оскільки соціальні закони виявляються через дії окремих людей, наділених свідомістю та волею. По-друге, взаємодія людей породжує особливий тип зв'язків між ними, аналіз яких виходить за межі соціально-економічних закономірностей і є неможливим поза системою психологічного знання.

Сьогодні, виходячи з головної наукової орієнтації на теоретичний, емпіричний (зокрема, експериментальний) або практичний аналіз, можна казати про існування теоретичної, емпіричної й практичної соціальної психології.

Ці взаємозв'язані частини соціальної психології по-різному реалізують основні функції науки. Теоретична соціальна психологія покликана пояснювати природу соціально-психологічних явищ і прогнозувати їх динаміку в певних соціальних умовах. Її досягнення використовують для оцінювання й моделювання складних суспільних процесів, передбачення шляхів розвитку й вирішення глобальних криз, розроблення моделей

оптимальної громадської взаємодії. Емпірична соціальна психологія точно описує названі вище явища, розкриває внутрішні закономірності їх функціонування та розвитку.

Практична соціальна психологія розробляє й реалізує програми оптимізаційного впливу на ці явища, тобто керує ними. Сьогодні практична соціальна психологія виявляється в формі так званих соціальних технологій – способів керування проходженням суспільних процесів «зсередини» шляхом дії на окремих людей (наприклад, під час консультування на телефоні довіри, формування іміджевих стратегій і т. д.), а також впливу на характер діяльності людей (упровадження нових установок і цінностей, соціальна реклама тощо).

Диференціація соціальної психології, особливо практичної, відбулася під час її застосування до різних сфер суспільного життя людини і тих спільнот, до яких вона належить. Унаслідок цього на теперішній час сформувалися промислова соціальна психологія, соціальна психологія сільського господарства, торгівлі, освіти, сім'ї, науки, масових комунікацій, спорту, мистецтва та ін. Цей процес інтенсивно розвивається в сферах політики, економіки, реклами, формування цивілізаційних процесів і керування ними, у міжнаціональному спілкуванні тощо.

Соціальна психологія диференціювалася також відповідно до основних видів діяльності людини. Склалися такі її частини, як соціальна психологія праці, пізнання (у тому числі і вчення), творчості, спілкування, гри і т. ін. Від провідної області – соціальної психології праці – відокремилися й існують самостійно такі напрями, як психологія керування, керівництва, підприємництва, організаційна психологія і т. д.

У той же час будь-яка диференціація соціальної психології може розглядатися як відносно умовна. Наприклад, психологія торгівлі як галузь одночасно вивчає цю область, з одного боку, як сферу суспільного життя людей і стає тим самим в один ряд з промисловою соціальною психологією, а з іншого – як вид діяльності людей (продаж товарів), досліджуючи приватний вид праці. Те ж саме можна сказати про психологію керування, яка вивчає і управлінську працю, і керування як сферу суспільного життя людей.

Таким чином, навіть наведені окремі приклади якнайкраще ілюструють подвійність соціальної психології як галузі, що вивчає і процеси міжособистісної взаємодії, і людину в них. Ще однією ілюстрацією може бути внутрішня структура соціальної психології, побудована на основних об'єктах дослідження:

- соціальна психологія особистості (об'єкт дослідження – система «особистість – особистість»);
- психологія малих груп («особистість – група»);

- психологія міжгрупових відносин («група – група»);
- психологія великих груп;
- психологія масових психічних явищ («громадські процеси, установки, цінності – особистість»).

Ці п'ять розділів соціальної психології логічно було б доповнити дослідженнями таких систем, як «особистість – мала група», «особистість – велика група», «мала група – велика група», але виокремлення відповідних розділів не відбулося через їх примежовий характер. Перелічені системи відносин досліджуються в контексті основних п'яти розділів.

Поступово формується такий розділ соціальної психології, який можна було б назвати психологією суспільства, де суспільство в цілому мало б розглядатися як якісно специфічний об'єкт порівняно з великими соціальними групами. Однак процес формування психології суспільства відбувається вкрай повільно, і насамперед через те, що суспільство як об'єкт дослідження належить скоріше до соціології, ніж до соціальної психології.

Сучасна соціальна психологія не може розглядатися поза тими інтеграційними процесами, у які вона включена. Це стосується насамперед інтеграції соціальної психології з іншими галузями психології. У багатьох випадках на стику психологічного знання виникли соціально-психологічні напрями дослідження, що поступово оформилися в самостійні підгалузі соціальної психології. Соціальна психологія особистості сформувалася як результат інтеграції соціальної психології з психологією особистості, соціально-педагогічна психологія – соціальної та педагогічної. Є окремі галузі соціальної психології, такі як психологія праці, керування, спорту і т. д., які виростили з відповідних напрямів дослідження.

На стику соціальної психології з іншими науками виникли суміжні дисципліни: соціально-історична і соціально-політична психологія, психологія міжнаціональних відносин; зараз інтенсивно формується соціально-економічна та соціально-екологічна психологія.

Таким чином, сучасна соціальна психологія являє собою цікаву область, сповнену перспективами розвитку, що чекає на відкривачів нових граней цієї науки.

2.4. Вступ до психології керування

Предмет, завдання й методи психології керування

Психологія керування – це наука, що сформувалася й розвивається на стику двох наукових дисциплін – теорії керування та психології. Ця наука базується на основних даних цих дисциплін одночасно, чим обумовлюється комплексний характер предмета психології керування та широта його змісту.

Тут тісно переплетені власне психологічні знання з позапсихологічними уявленнями, що розкривають особливості будови й функціонування організаційних систем.

Психологія керування – галузь психологічної науки, що вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності: роль людського і психологічних факторів в управлінні, оптимальний розподіл професійних та соціальних ролей у групі, лідерство і керівництво, процеси інтеграції та єдності колективу, неформальні відношення між його членами, психологічні механізми прийняття управлінських рішень, соціально-психологічні якості керівника.

Предметом дослідження **психології менеджменту** є психологічні явища в діяльності організації, зокрема психологічні фактори, що забезпечують ефективність діяльності менеджера.

До них належить психологічне забезпечення професійної діяльності менеджера: розв'язання проблем професійного самовизначення управлінця, його професійна підготовка, підвищення кваліфікації; пошук та активізація резервів управлінського персоналу; оцінювання й поліпшення соціально-психологічного клімату, об'єднання персоналу навколо цілей організації; психологічне забезпечення довгострокових цілей організації (розроблення кадрової політики і створення діючих механізмів керування організацією як соціотехнічною системою).

У психології керування як науки, можна виокремити три основні розділи: методологічні проблеми, основні напрями залежно від об'єкта дослідження й організаційні проблеми.

Психологічні проблеми, пов'язані з удосконаленням системи соціального керування, можна об'єднати в чотири основні групи:

- ◆ *психологічні проблеми керівників*, тобто керувальної підсистеми (проблеми як колективу, яким керують, так і самого керівника);
- ◆ *психологічні проблеми керованих* (виконавців), тобто керованої підсистеми (психологічні проблеми побудови організаційно-технічної системи, психологічні проблеми виконавців і колективу);
- ◆ *психологічні проблеми взаємовідносин* керівника і керованих;
- ◆ *проблеми керування* соціально-психологічними процесами в суспільстві.

Залежно від *об'єкта* отримання інформації методи можна поділити на *чотири основні групи*:

- ◆ *методи*, з допомогою яких досліджується безпосередньо психіка людини (спостереження, експеримент, телеметричні пристрої для реєстрації певних психічних, психометричних, психофізіологічних показників);

◆ дослідження людини через *посередництво інших людей* за системою «людина про людину», «колектив про людину», «людина про колектив» (інтерв'ю, бесіда, анкета, метод незалежних характеристик, ігри, вирішення казусів та ін.);

◆ людина, що дає інформацію *сама про себе* шляхом самоаналізу (інтерв'ю, бесіда, анкета, самоспостереження);

◆ дослідження людини через вивчення її діяльності.

Поряд з цими методами в психології керування використовують і загальноприйняті наукові методи – аналіз і синтез, узагальнення і абстракцію, аналогію і моделювання, історичний і логічний підходи, а також статистичні методи оброблення даних досліджень.

Для успішного вирішення проблем, що стоять перед психологією керування, необхідним є тісний зв'язок із загальною психологією та іншими галузями психологічних наук (психологією праці та іншими галузевими розділами психології – транспортною, космічною, військовою, психологією торгівлі, психологією спорту, психологією мистецтва, і т. д.); інженерною психологією; соціальною психологією; педагогічною психологією; психологією реклами; психологією особистості. Також необхідним є зв'язок з менеджментом, маркетингом та іншими науками – фізіологією, педагогікою, етикою, естетикою, філософією, кібернетикою і т. д.

Передісторія й основні школи науки керування

Керування як соціальне явище і як сфера людської практики виникло задовго до того, як воно стало предметом спеціальних наукових досліджень, однак як самостійна наукова дисципліна сформувалося на початку ХХ століття.

Процес розвитку науки про керування не був плавним і безболісним, без внутрішніх суперечностей.

Серед головних причин цього явища слід зазначити те, що протягом століть комерційна діяльність не мала поваги. Підприємницьку діяльність розглядали як принизливе заняття.

Інша причина полягає в тому, що предметом економічних і соціальних наук були в основному неуправлінські аспекти діяльності підприємств і громадських організацій в цілому. Серед управлінців і на рівні урядових організацій домінували погляди, що керування – тільки мистецтво, але не наука. Самі керівники несхвально ставилися до розроблення теорії керування.

Робота Ф. Тейлора «Принципи наукового керування», видана 1911 року, вважається початком стадії власне теоретичного розвитку науки про керування.

На сучасному етапі розвитку в теорії керування існує чотири основні підходи: це підхід з огляду на основні школи в керуванні, процесний, системний і ситуаційний.

У підході з огляду на основні школи в керуванні розглядається керування з різних точок зору. Це школи наукового керування, адміністративного керування, людських відносин і поведінкових наук, також школа кількісних методів керування.

Представники школи наукового керування (Ф. Тейлор, Ф. Гілберт, Г. Гарт та ін.) дійшли висновку про необхідність відділення управлінських функцій від фактичного виконання роботи, тобто висновку, що керування – це особлива спеціальність, а наука про нього – це самостійна дисципліна.

Загальна мета в межах школи наукового керування – підвищення продуктивності праці, чого можна досягти трьома шляхами:

- ◆ з допомогою вивчення самого змісту виконавчої праці;
- ◆ на основі ефективної системи контролю за індивідуальною й колективною працею (на базі системи стимулювання й регламентації трудового процесу);
- ◆ на основі визначення оптимальної системи керування підприємства в цілому.

Основними принципами школи наукового керування вважаються: науковий підхід до виконання кожного елемента роботи; науковий підхід до підбору, навчання й тренування робочих; кооперація з робітниками; розподіл відповідальності за результати між менеджерами й робітниками.

Представниками адміністративної (класичної) школи в керуванні є А. Файоль, Л. Урвік, Е. Реймсон і А. Шелдон.

Мета класичної школи полягає в розробленні універсальних принципів керування. Її реалізація здійснювалася за двома напрямками:

- ◆ розроблення функціонального аналізу управлінської діяльності;
- ◆ розроблення системи універсальних принципів керування (розподіл праці, повноваження і стимулювання, дисципліна, єдність напрямку, підпорядкованість особистих інтересів загальним, винагорода персоналу, централізація, скалярний ланцюг; порядок, справедливість, стабільність робочого місця для персоналу, ініціатива, корпоративний дух).

Обмеженням цього підходу є відсутність інтересу до соціальних аспектів керування і недостатність уваги до психологічних, поведінкових факторів роботи організації.

Представниками школи людських відносин є Е. Мейо, М. Фоллет.

У межах цієї школи комплекс таких психологічних факторів, як особисті відносини, мотивація, потреби, ставлення до працівника, урахування їх цілей, має таке саме значення, як і комплекс факторів економічного й організаційного порядку.

Праці Д. Мак-Грегора, А. Маслоу, Ф. Фідлера, Ф. Херцберга стали значним внеском у розвиток *поведінкової школи в керуванні*.

Згідно з концепцією прихильників поведінкової школи в керуванні підвищення ефективності організацій на основі людського фактора і є основною метою організації керування.

До факторів ефективності роботи й керування можна віднести *мотивацію, характер влади й авторитету, особливості лідерства, підтримку комунікацій, сприйняття людиною своєї праці і місця в організації*.

Внесок основних шкіл психології у розвиток теорії керування:

1. Школа наукового керування:

- ◆ використання наукового аналізу для визначення кращих способів виконання завдань;

- ◆ відбір працівників, найбільш придатних для виконання завдань і забезпечення їх навчанням;

- ◆ забезпечення працівників ресурсами, необхідними для ефективного виконання їх завдань;

- ◆ систематичне й правильне використання матеріального стимулювання для підвищення продуктивності праці;

- ◆ відокремлення планування від самої роботи.

2. Класична школа керування:

- ◆ розвиток принципів планування;

- ◆ опис функцій керування;

- ◆ систематизований підхід до керування всією організацією.

3. Школа людських відносин і школа поведінкових наук:

- ◆ застосування прийомів керування міжособистісними відносинами для підвищення ступеня задоволеності і продуктивності праці;

- ◆ застосування наук про людську поведінку до керування і формування організації таким чином, щоб кожен працівник міг бути використаний відповідно до його потенціалу.

4. Школа науки керування:

- ◆ поглиблення розуміння складних управлінських проблем завдяки розробленню і застосуванню моделей;

- ◆ розвиток кількісних методів на допомогу керівникам, які приймають рішення в складних ситуаціях.

Ключовими рисами нової парадигми керування можна вважати, по-перше, відмову від управлінського раціоналізму класичних шкіл менеджменту, гнучкість та адаптацію до постійних змін зовнішнього середовища, по-друге, організацію «як єдине ціле», що має свою логіку й закони, по-третє, ситуаційний підхід до керування й соціальну відповідальність менеджменту перед суспільством в цілому і перед особистостями, що працюють в організації.

На початку 90-х років минулого століття основними принципами керування стали: лояльність до працівників; відповідальність як обов'язкова умова успішного менеджменту; комунікації (зверху вниз, по горизонталі); організаційна культура спілкування (атмосфера в організації); обов'язкова пайова участь працівників у загальних результатах; своєчасна реакція на зміни в навколишньому середовищі; методи роботи з людьми, що забезпечують їх задоволеність роботою; безпосередня участь у роботі груп на всіх етапах як умова узгодженої роботи; уміння слухати; етика бізнесу; чесність і довіра до людей; опора на фундаментальні основи менеджменту: якість, витрати, сервіс, нововведення, контроль ресурсів, персонал; перспективне й цілісне бачення організації; якість особистої роботи та її постійне вдосконалення (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Порівняльна модель підходу до керування «ЗАХІД – СХІД»

Об'єкт порівняння	США	Японія
Характер рішення	Індивідуальний	Колективний
Переважаючі цілі	Тактичні	Стратегічні
Розмежування обов'язків і повноважень	Чіткі	Розпливчасті
Спеціалізація працівника	Вузька	Широка
Відповідальність	Індивідуальна	Колективна
Прихильність працівника	Професії	Фірми
Оцінювання й просування	Швидке	Повільне
Спільні цінності	Індивідуальні	Колективні
Спрямованість керівництва	На індивіда	На колектив
Ідеал менеджера	Лідер	Координатор
Характер рішень	Індивідуальний	Колективний
Способи контролю	За кількісним критерієм	За якісним критерієм
Стосунки з підлеглим	Формальні	Неформальні
Обумовленість кар'єри	Особистими результатами	Віком, стажем, досягненнями колективу
Структура керування	Жорстка	Гнучка
Оплата праці	За індивідуальними результатами	За результатами роботи колективу, за віком і стажем
Наймання	Короткострокове	Довічне

2.5. Педагогічна психологія

Освітній, педагогічний процес є об'єктом вивчення багатьох наук (педагогіки, соціології, фізіології, медицини, теорії керування, загальної, соціальної, вікової, педагогічної психології та ін.) і являє собою складне, багатофункціональне, багатокомпонентне явище.

На сучасному етапі педагогічна психологія все більше диференціюється на психологію вищої школи (вищої освіти), педагогічну психологію шкільного навчання і психологію професійної освіти.

У психології професійної освіти як галузі педагогічної психології досліджуються психологічні механізми навчання й виховання в системі професійної освіти.

У педагогічній психології вивчаються закономірності оволодіння знаннями, уміннями й навичками, досліджуються індивідуальні відмінності в цих процесах, закономірності формування у школярів творчого активного мислення, зміни в психіці, тобто формування психічних новоутворень.

Терміном **«педагогічна психологія»** позначаються дві істотно різні науки. Одна з них є гілкою психології, це базова наука, покликана вивчити природу й закономірності процесу навчання і виховання. Але під назвою «педагогічна психологія» розвивається також і прикладна наука, мета якої – використовувати досягнення всіх гілок психології для вдосконалення педагогічної практики. У зарубіжних країнах цю прикладну частину психології часто називають шкільною психологією. Традиційно педагогічна психологія складається з трьох розділів: психології навчання, психології виховання, психології вчителя.

Н. Ф. Талізін підкреслює, що «педагогічна психологія вивчає насамперед процес навчання, його структуру, характеристики, закономірності проходження, вікові й індивідуальні особливості навчання, умови, що дають найбільший ефект розвитку. Об'єктом педагогічної діяльності завжди є процеси навчання й виховання, а предметом є орієнтовна частина діяльності учнів» [13].

Виховання й навчання є змістом педагогічної діяльності. Виховання являє собою процес організованого й цілеспрямованого впливу на особистість і поведінку дитини, а навчання – процес, основна мета якого полягає з розвитку її особливостей. Виховання й навчання є різними, але взаємозв'язаними сторонами єдиної педагогічної діяльності, які в дійсності практично завжди реалізуються спільно, так що відокремити навчання від виховання як процеси і результати неможливо.

Процеси навчання й виховання з аналітичними цілями в педагогічній психології зазвичай розглядаються окремо, оскільки за своїми цілями, змістом, методами, основним видом вони є різними.

Виховання здійснюється в основному через міжособистісне спілкування людей і має на меті розвиток світогляду, моралі, мотивації і характеру особистості, формування рис особистості й людських вчинків, у той час як навчання, реалізуючись через різні види предметної діяльності, є орієнтованим на інтелектуальний і когнітивний розвиток дитини.

Методи навчання містять прийоми передачі знань від однієї людини до іншої, а також формування в студента умінь і навичок; методи виховання стосуються передачі соціальних цінностей і соціальних установок, а також почуттів, норм і правил поведінки. Методи навчання базуються на сприйнятті й розумінні людиною предметного світу, матеріальної культури, а методи виховання – на сприйнятті й розумінні людини людиною, людської моралі й духовної культури.

Історична проблематика освіти: становлення й перетворення навчально-виховних інститутів, цілі, зміст, методи навчання й виховання в різні історичні епохи. Предметом педагогічних досліджень є також загальний актуальний зміст освіти.

Основою психологічних аспектів освіти є сприйняття й прийняття дітьми різного віку навчально-виховних впливів, відповідність цих впливів законам розвитку інтелекту й особистості дитини. Психологів цікавить розвивальний ефект будь-якого навчання й виховання.

Важливим психолого-педагогічним аспектом навчання й виховання є правильне оцінювання його результатів, визначення того, що й наскільки дійсно змінилося у дитини під впливом застосовуваних методів, змісту і засобів навчання й виховання.

Одними з важливих завдань педагогічної психології є:

– визначення таких якостей особистості дитини, від наявності яких безпосередньо залежать успіхи в навчанні, і розроблення засобів і методів її виховання через особистісний розвиток;

– розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо врахування вікових особливостей дітей при визначенні цілей, змісту і методів навчання й виховання для забезпечення максимально швидкого психологічного розвитку дітей різного віку.

У психології навчання й виховання дітей існує кілька проблем:

- знаходження й максимально можливе використання сензитивного періоду в житті дитини;

- зв'язок, який існує між свідомо організованим педагогічним впливом на дитину та її психологічним розвитком;

- загальне і вікове поєднання навчання й виховання;

- системний характер розвитку дитини й комплексності педагогічних впливів;

- зв'язок дозрівання й навчання, задатків і здібностей, генотипічної і середовищної обумовленості розвитку психологічних характеристик і поведінки дитини;

- педагогічна занедбаність дитини;
- забезпечення індивідуалізації навчання.

Наприклад, однією з педагогічних проблем є усвідомлення того, що навчальний матеріал засвоюється не так і не настільки, як хотілося б. У зв'язку з цією проблемою складається предмет педагогічної психології, що досліджує закономірності засвоєння вчення. На основі наукових уявлень формуються техніки, практики навчально-педагогічної діяльності, обґрунтовані з боку психології закономірності процесів засвоєння. Інша педагогічна проблема виникає, коли усвідомлюється відмінність навчання й розвитку в системі навчання. Часто трапляються ситуації, коли людина вчиться, але дуже слабо розвивається. Предмет дослідження в цьому випадку – закономірності розвитку інтелекту, особистості, здібностей, узагалі людини. Цей напрям педагогічної психології розробляє практики не навчання, а організації розвитку.

Методи педагогічної психології класифікуються таким чином: організаційні; процедурні; оцінні; методи збору й оброблення даних. Організаційні методи стосуються цілей, змісту, структури й організації проведених досліджень, їх складу й підготовки. Процедурні методи стосуються форм реалізації проведеного дослідження в цілому та його окремих частин. Оцінні методи містять способи психолого-педагогічного оцінювання результатів дослідження, зокрема визначення психологічних і поведінкових характеристик дітей, які брали участь у дослідженні.

У педагогічній психології використовуються методи інших галузей психології: спостереження, усне й письмове опитування, експеримент та ін. Але тільки в педагогічній психології їх застосовують з урахуванням віку дітей і тих психолого-педагогічних проблем, у контексті яких виникає необхідність у їх використанні. Зміни, унесені в ці методи, стосуються можливості оцінювання з їх допомогою наявного рівня вихованості та навченості дитини або тих змін, що відбуваються в її психології і поведінці під впливом навчання й виховання.

У педагогічній психології використовуються й спеціальні методи, наприклад психолого-педагогічний експеримент і спеціальне психолого-педагогічне тестування, призначене для визначення ступеня навченості й вихованості дитини. Психолого-педагогічний експеримент являє собою таке дослідження, яке задумано й проведено зі спеціальною розвивальною метою для визначення ефекту тих або інших педагогічних впливів на дитину.

Особливою областю досліджень у педагогічній психології є психологія вчителя. Ідеться про те, які загальні й специфічні професійні якості повинні мати педагоги для того, щоб добре навчати й розвивати дітей. Важливе питання – професійний відбір кандидатів на посаду вчителя або вихователя, визначення тих індивідуальних якостей особистості, які повинні сприяти успішності педагогічної діяльності, а також розроблення наукових основ підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів за найбільш перспективними напрямками науки і практики.

Предметом педагогічної психології є факти, механізми й закономірності освоєння соціокультурного досвіду людиною, закономірності інтелектуального й особистісного розвитку дитини як суб'єкта навчальної діяльності, яку організує і якою керує педагог у різних умовах освітнього процесу.

Таким чином, можна сказати, що в педагогічній психології вивчаються питання керування, досліджуються процеси навчання, формування пізнавальних процесів, теоретичного мислення, здібностей, особистісні особливості учнів і вчителів.

2.6. Вікова психологія

Вікова психологія вивчає вікову динаміку розвитку психіки, онтогенез психічних процесів і психологічних якостей особистості людини, що змінюються в часі. Вікова психологія дає уявлення про рівень психічного й особистісного розвитку людини у співвідношенні його із статистичними віковими нормами розвитку; аналізує вплив різноманітних факторів на розвиток психіки й особистості людини; прогнозує психічний розвиток людини в онтогенезі на різних життєвих етапах; вибудовує систему методів з профілактики порушень розвитку, корекції розвитку або оптимізації процесів розвитку.

Об'єктом вікової психології є людина в процесі розвитку.

Предмет вікової психології – розвиток когнітивної, емоційно-вольової, моторної й мотиваційно-особистісної сфер в онтогенезі.

Очевидно, що основною категорією вікової психології є поняття розвитку. Але що таке розвиток? Чим він характеризується? Якщо казати дуже узагальнено, то розвиток – безповоротне, спрямоване, закономірне змінення матеріальних та ідеальних об'єктів. Розвиток є універсальною властивістю матерії і свідомості й загальним принципом пояснення історії природи, суспільства та пізнання.

У короткій філософській енциклопедії категорія «розвиток» визначається як «...собственно "развертывание" до сих пор "свернутого", выявление, обнаружение вещей, частей, состояний, свойств, отношений, которые

имелись и прежде, уже были подготовлены, но не были доступны восприятию, особенно в смысле восхождения от низшего и малозначащего к высшему и полноценному. Развитие бывает экстенсивным, то есть проявлением и увеличением уже имеющегося, и интенсивным, то есть возникновением качественно новых форм. С другой стороны, развитие бывает экзогенным, то есть определяемым только извне, или эндогенным, источник которого находится внутри самого развивающегося» [14].

У гуманітарних науках і, зокрема, у психології прийнято розглядати безліч аспектів розвитку: індивідуальний, соціальний, нормальний, аномальний, духовний тощо, а також періодизації розвитку, новоутворень, ситуацій, умов, форм розвитку. Кажуть і про розвиток здібностей, функцій, органічних структур, властивостей людини.

Л. С. Виготський описав основні якісні ознаки розвитку. Найбільш важливими серед них є такі: диференціація, поява нових сторін, нових елементів у самому розвитку, перебудова зв'язків між сторонами об'єкта. Як приклад можна навести виникнення довільної пам'яті в дошкільному віці. Цей вид пам'яті формується на основі послідовного освоєння дитиною засобів культури (усної й письмової мови, образотворчого мистецтва, драматизації тощо) і внаслідок переходу цих засобів з області взаємодії і спілкування з оточенням в індивідуальний досвід дитини. Довільна пам'ять порівняно з мимовільною є усвідомлюваною, опосередкованою й цілеспрямованою.

Існує безліч слів, близьких за значенням до слова «розвиток»: становлення, зростання, перетворення, формування, підвищення, удосконалення, ускладнення, дозрівання. Проте в психології поняття «розвиток», що характеризується якісними змінами, істотно відрізняється від понять «зростання», «дозрівання» і «вдосконалення», які дуже часто асоціюються з ним у повсякденному мисленні.

Під зростанням розуміють процес кількісного змінення зовнішніх ознак об'єкта, що описуються висотою, довжиною, шириною, товщиною, масою тощо. Отже, зростання є лише зовнішнім показником розвитку, який не відображає його суті, зростання – кількісна характеристика розвитку. У психології під зростанням розуміють морфологічні змінення, що відбуваються під безпосереднім керуванням генетичних програм.

Дозрівання – це біологічний розвиток, що є запрограмованим, тобто спадково даним процесом. До процесів дозрівання відносять такі фізичні змінення, як дозрівання мозку, нервової і м'язової систем, ендокринних залоз тощо.

Удосконалення – це змінення, що характеризуються спрямованістю на задану ідеальну мету. У педагогіці це поняття часто використовують для визначення деякої ідеальної форми розвитку.

Щоб повніше зрозуміти психічний розвиток людини, необхідно розглянути протяжність дистанції, на якій він відбувається. Залежно від цього можна розрізнити чотири види змін: філогенез, онтогенез, антропогенез і мікрогенез.

Філогенез – розвиток виду, гранична часова дистанція, що охоплює виникнення життя, зародження видів, їх змінення, диференціацію і спадковість, тобто являє собою біологічну еволюцію починаючи з найпростіших і завершуючи людиною.

Онтогенез – індивідуальний розвиток людини, який починається з моменту зачаття і завершується кінцем життя. Пренатальна фаза (розвиток ембріона) посідає особливе місце через залежність життєвих функцій від материнського організму.

Антропогенез – розвиток людства в усіх його аспектах, у тому числі й культурному, частина філогенезу, що починається з виникненням людини і завершується сьогоднішнім.

Мікрогенез – актуальний генез, найбільш коротка часова дистанція, що охоплює віковий період, протягом якого відбуваються короткострокові психічні процеси, а також розгорнуті послідовності дій (наприклад, поведінка випробуваного при вирішенні творчих завдань). Для вікового психолога важливо визначити механізм перетворення мікрогенезу на онтогенез, тобто зрозуміти, якими є психологічні умови появи тих або інших психологічних новоутворень у людей таких самих віку, професії, соціальної належності тощо.

У психології виділяють такі типи розвитку. Преформований тип розвитку – це такий розвиток, коли з самого початку задано, закріплено, зафіксовано стадії, які організм пройде, і кінцевий результат, якого він досягне. Прикладом є ембріональний розвиток: незважаючи на те, що ембріогенез має свою історію (кожна нова стадія впливає на попередні), це не змінює типу розвитку. В історії психології було зроблено спробу подати психічний розвиток за принципом ембріонального, наприклад, у концепції С. Холла психічний розвиток розглядався як коротке повторення стадій психічного розвитку тварин і предків сучасної людини.

Непреформований тип розвитку – розвиток, не обумовлений заздалегідь. Це найбільш поширений тип розвитку на нашій планеті. До такого типу належать розвиток галактики, Землі, процес біологічної еволюції, розвиток суспільства, а також процес психічного розвитку людини. Розрізняючи преформований і непреформований типи розвитку, Л. С. Виготський [10] відносив психічний розвиток дитини до другого типу розвитку.

Отже, вікова психологія, що виникла наприкінці XIX ст. як психологія дитинства, зараз є самостійним напрямом психологічної науки, що має такі розділи: дитяча психологія, психологія підліткового віку, психологія юності, акмеологія (психологія дорослої людини), геронтологія (психологія старості).

Але треба підкреслити, що поняття вікової психології в принципі є вужчим, ніж поняття психології розвитку, оскільки розвиток тут розглядається в межах конкретних вікових етапів онтогенезу людини.

Психологія розвитку вивчає різноманітні процеси становлення психіки й особистості людини на рівні як філогенезу, онтогенезу, так і мікрогенезу. Тому, строго кажучи, вікова психологія може бути тільки частиною психології розвитку, хоча іноді їх використовують як синоніми.

Досліджувати психічний розвиток людини означає вирішувати завдання опису, пояснення, прогнозу й корекції цього розвитку. Опис розвитку припускає подання численних фактів, явищ, процесів психічного розвитку в усій їх повноті (з огляду на зовнішню поведінку і внутрішні переживання). Багато чого у віковій психології перебуває саме на рівні опису.

Важливим є те, що пояснити розвиток означає виявити причини, фактори й умови, що спричинили зміни в поведінці й переживанні людини. Основою пояснення розвитку є схема причиново-наслідкового зв'язку, який може бути строго однозначним (має місце рідко), імовірнісним (статистичним, з різною мірою відхилення), одинарним (що трапляється вкрай рідко), множинним (зазвичай має місце при вивченні розвитку людини) або його взагалі може не бути.

Завдання вікової психології полягає в розкритті психологічного змісту послідовних етапів онтогенезу з урахуванням впливу на цей розвиток культурно-історичних, етнічних, соціально-економічних, а також різних біологічних факторів.

До найважливіших практичних завдань вікової психології належить створення сучасної методичної бази для керування процесами продуктивного навчання й виховання, організації системи ефективної психологічної допомоги протягом усього життєвого шляху людини.

2.7. Кризова психологія й подолання кризових ситуацій в освітньому середовищі

Неминучим наслідком екстремальних ситуацій є руйнування базової потреби людини – потреби в безпеці, порушення стабільної картини світу. Це призводить до важких відстрочених наслідків – невротизації, депресивних станів, втрати віри в себе, втрати перспективи – і багато в чому визначає подальшу долю не тільки однієї конкретної людини, але й цілих соціальних груп. В умовах катастроф і стихійного лиха нервово-психічні порушення значної частини населення виявляються в діапазоні від стану дезадаптації та невротичних, неврозоподібних реакцій до реактивних психозів. Їх тяжкість залежить від багатьох факторів: віку, статі, рівня вихідної соціальної адаптації; індивідуальних характерологічних особливостей; додаткових

факторів до моменту катастрофи (самотності, наявності дітей, хворих родичів, власної безпорадності; вагітності, хвороби і т. д.). Ці факти змушують нас казати про те, що питання, пов'язані з наданням психологічної допомоги в надзвичайних ситуаціях, не можуть далі залишатися в межах одного відомства, а набувають державного значення.

Досвід показує, що керівники, які приймають відповідальні державні рішення, часом не знають, не розуміють і не враховують психологічних закономірностей і соціально-психологічних феноменів, що супроводжують розвиток подій в екстремальних ситуаціях. Подібного роду рішення і дії ведуть до зростання психологічних і соціальних проблем, тому надзвичайне значення для забезпечення психологічної безпеки населення має підвищення психологічної грамотності керівників регіонів, силових відомств. Урахування психологічних особливостей людей дає змогу приймати найбільш адекватні в тій або іншій ситуації рішення.

Особливе місце в системі психологічної безпеки займає інформаційно-психологічний аспект, пов'язаний з формуванням масової свідомості населення. У певному контексті система освіти, так само як і засоби масової інформації, впливає на психологічний стан суспільства, оскільки вона формує в дитини систему ціннісних орієнтацій, світосприймання, почуття захищеності й перспектив розвитку особистості.

Таким чином, система психологічної безпеки складається з таких розділів:

- психологія екстремальних ситуацій (формування психологічної стійкості населення, методи реабілітації потерпілих, психологічна підготовка фахівців служб надзвичайних ситуацій);
- психологічна підтримка людей, що знаходяться в ситуації підвищеного ризику: фахівців небезпечних професій, людей, що проживають у місцях із джерелами підвищеної небезпеки (атомні станції, шкідливі виробництва, постійні природні катаклізми і т. д.);
- психологічна підготовка керівників;
- інформаційно-психологічні аспекти роботи зі ЗМІ;
- психологічна модель розвитку освіти.

Психологічна наука розрізняє чотири ключових поняття, якими можна описати критичні ситуації, – стрес, фрустрація, конфлікт і криза.

Стрес (від англ. *stress* – напруга) – неспецифічна реакція організму на ситуацію, яка потребує більшої або меншої функціональної перебудови організму, що відповідає адаптації. Природа стресових реакцій виявляється в тому, що життя без стресу є немислимим, а «повна воля від стресу, – як пише Г. Сельє, – означає смерть». Важливо мати на увазі, що будь-яка нова життєва ситуація спричиняє стрес, але далеко не кожна з них буває критичною. Критичні стани спричиняє дистрес, що переживається як горе,

нещастя, виснаження сил і супроводжується порушенням адаптації, контролю, перешкоджає самоактуалізації особистості.

Фрустрація (від лат. *frustratio* – обман, марне чекання, розлад) визначається як стан, спричинений двома моментами: сильною мотивацією досягти мети (задовольнити потребу) і перешкодами, що заважають цьому досягненню. Перешкодами на шляху до досягнення мети можуть бути причини різного характеру: фізичного (позбавлення волі), біологічного (хвороба, старіння), психологічного (страх, інтелектуальна недостатність), соціально-культурного (норми, правила, заборони). З огляду на порушення у сфері поведінки фрустрація може виявлятися на двох рівнях: як втрата вольового контролю (дезорганізація поведінки); як зниження ступеня умовленості свідомості адекватною мотивацією (утрата терпіння й надії).

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) як критична психологічна ситуація припускає наявність у людини досить складного внутрішнього світу й актуалізацію цієї складності вимогами життя. І якщо при фрустрації перешкодою є зовнішні причини або ж внутрішні, що не підлягають сумніву, то причини, що породжують конфлікт, не є самоочевидними, вони не являють собою безумовного «табу» і завжди переплетені з умовами проблемного завдання. У випадку конфлікту саме свідомість повинна порівняти цінність мотивів, зробити між ними вибір, знайти компромісне рішення.

Криза (від гр. *krisis* – рішення, поворотний пункт) характеризує стан, породжений проблемою, що постала перед індивідом, від якої він не може піти і яку не може вирішити в короткий проміжок часу і звичним способом (смерть близької людини, важке захворювання, зміна зовнішності, різка зміна соціального статусу і т. ін.). Розрізняють два типи кризових ситуацій залежно від того, яку можливість вони залишають для людини в реалізації подальшого життя. Криза першого типу являє собою серйозне потрясіння, що зберігає певний шанс виходу на колишній рівень життя. Ситуація другого типу – власне криза – безповоротно перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи у вигляді єдиного виходу з положення модифікацію самої особистості та сенсу її життя.

Таким чином, кризові ситуації потребують від людини внутрішньої роботи. Різного роду стресові реакції часто виявляються у вигляді граничної активації внутрішніх ресурсів особистості, що відстоює свої колишні можливості реалізації життєвих задумів. Більш важкі ситуації можуть потребувати від людини перегляду рівня своїх життєвих домагань та одночасної реконструкції свого «Я». Криза має зовнішній і внутрішній компоненти, відповідно і зовнішня ситуація, і внутрішні динамічні процеси потребують розгляду. Використання психодинамічних методів роботи в цій ситуації може бути дуже продуктивним. Звертання до минулого при цьому є неминучим. Причина нинішньої кризи полягає в напрямі думок клієнта і впливає на його актуальну

поведінку. Причини кожної кризи перебувають у внутрішньому конфлікті, і про це треба пам'ятати.

Зазвичай через деякий час після події більшість потерпілих в екстремальній ситуації думають, що життя стало більш невизначеним і напруженим. Загальна нестабільність породжує почуття непевності не тільки в завтрашньому дні, але й у власних силах. Заглибленість у власні проблеми не залишає часу і сил на розуміння потреб близьких людей, що приводить до дисгармонії у взаєминах. Саме відчуття неможливості щось змінити без сторонньої допомоги приводить багатьох потерпілих у надзвичайних ситуаціях до психолога.

Психологічна допомога, що надається в кризових або надзвичайних ситуаціях, має свої особливості, пов'язані з тим, що, по-перше, людина, що звертається в службу, перебуває в стані емоційного напруження, порушення і, по-друге, контакт із клієнтом може виявитися єдиним. Ці особливості диктують методи й прийоми роботи. У стані особистісної дезінтеграції та дезадаптації людина може стати сприйнятливою до різного роду маніпуляцій. Тому тут необхідно скористатися психологічними методами, що спираються на принципи посилення уваги до почуттів, зосередження на сьогоднішньому, прийняття відповідальності за власні цінності і сприяють активізації життєвої позиції.

Створюючи ситуації розвитку, психолог виходить із уявлення про те, що з допомогою спеціально організованого процесу спілкування в людини, яка звернулася за допомогою, можуть бути актуалізовані додаткові психологічні сили та здібності, які, своєю чергою, можуть забезпечити знаходження нових можливостей виходу з важкої життєвої ситуації.

2.8. Психологія спорту

Психологія спорту вивчає закономірності розвитку й функціонування психіки людини в тій частині, яка обумовлена її участю в спортивних тренуваннях і змаганнях, у різних формах суспільного життя, пов'язаних зі спортом (наприклад, в олімпійському русі, у спортивному бізнесі), а також у специфічній командній взаємодії. Психологія спорту – це розділ психологічної науки, яка вивчає закономірності психічної діяльності індивідів і груп в умовах спортивної діяльності (тренування, змагання, відновлення).

Предметом її досліджень є: психологічне забезпечення спортивної діяльності (відбір, психодіагностика, психорегуляція стану й поведінки спортсменів, психолого-педагогічні консультації тощо); психологічна підготовка спортсменів і команд до тренувальної та змагальної діяльності; постспортивна адаптація спортсменів і тренерів; керування соціально-психологічними явищами у спорті; психологія жінки й чоловіка в спорті;

дитячий спорт. Що спонукало психологів, тренерів, організаторів спорту звернутись до спеціального вивчення психіки спортсменів, команд, суддів, вболівальників до розроблення психологічних основ конструювання спортивних приладів, автомобілів тощо, до створення спеціальних методик психологічної підготовки? Насамперед практика спортивної діяльності, що породжує гостре спортивне суперництво, але яка не знайшла в традиційній психології відповіді на численні запитання, обумовлені специфікою спортивної діяльності. Під спортивною діяльністю розуміють сукупність різних специфічних дій, спрямованих на досягнення високого рівня фізичної досконалості та спортивної майстерності (І. М. Онищенко). Чим відрізняється спортивна діяльність від багатьох інших видів діяльності людини? Специфіка спорту – у високій мотивації, що дає змогу піддавати себе багаторічним щоденним фізичним і психічним навантаженням для досягнення перемоги на змаганнях. Завдяки цій мотивації спорт став чудовою природною лабораторією людських можливостей. В основі виникнення цієї мотивації – порівняння своїх результатів із досягненнями інших спортсменів, долучення спортсмена й команди до багатовікових досягнень фізичної культури, щоденне проникнення в потаємність людського організму, природи та техніки, можливість реалізації своїх здібностей і самоствердження, а також пізнання світу, забезпечення подальших життєвих перспектив: особистісних, матеріальних, освітніх.

Специфіка спорту – у видовищі, яке приводить на стадіони, до телеекранів, у кінозали багатомільйонні маси людей, що переживають перипетії спортивних поєдинків, активно виявляють свої симпатії та антипатії спортсменам і командам. Специфіка спорту – у застосовності, у можливості реалізації досягненого рівня фізичного й психічного розвитку в багатьох інших сферах діяльності людини: військовій, правоохоронній, діяльності в надзвичайних ситуаціях тощо. Спортивні досягнення зазвичай є додатковою рекомендацією для прийняття на роботу.

Специфіка спорту – у зростаючому з року в рік поєднанні його з бізнесом: створення широкої промислової сфери, що виробляє все для спорту (одяг, взуття тощо). Особливе місце у зв'язку з цим займає професійний спорт, який дає чималі прибутки як підприємцям, так і спортсменам.

Можна виокремити шість основних завдань психології спорту.

1. Вивчення соціально-психологічних умов спортивної діяльності. Значення цього завдання підкреслюється виникненням і перетворенням на спеціальну область соціальної спортивної психології зі своєю теоретичною базою, феноменологією та методами. У найзагальнішому вигляді це вивчення поведінки спортсмена у зв'язку з його соціальним оточенням (національні особливості та традиції в спорті; міжособистісні стосунки

спортсменів, тренерів, суддів, менеджерів спорту, глядачів; психологічний клімат у команді; лідирування, суперництво, агресія тощо).

2. Дослідження особливостей формування й розвитку особистості спортсмена, тренера, спортивного арбітра. З психологією особистості в спорті поєднано вивчення неповторності, індивідуальної своєрідності поведінки людини і, з іншого боку, відмінностей психічних передумов, що є основою поведінки, зовнішньо досить подібної.

3. Вивчення психологічних основ удосконалення рухових навичок та якостей. Основою успіху в спорті частіше за все є постійно вдосконалювані спеціальні рухи та рухові якості. Формування навичок, їх необхідна автоматизація, а також прояви фізичних кондицій з самого початку були в центрі уваги психологів спорту. Це вивчення психологічної специфіки різних видів тренування (фізичного, технічного, тактичного і т. д.); дослідження спеціалізованих сприймань у спорті; вивчення ефективності методів керування психічними станами (психорегульовальне, психом'язове, ідеомоторне тренування) при засвоєнні рухів.

4. Дослідження факторів, що забезпечують успішність змагальної діяльності. Спортивні змагання – кульмінація та вирішальний фактор спортивної діяльності, вони ставлять високі вимоги до психіки спортсменів. Звідси й виокремлення в спеціальну групу завдань, пов'язаних з проявами та розвитком психіки в умовах змагань.

5. Вивчення основ психологічного забезпечення спортивної діяльності: розроблення психоспортограм видів спорту; вивчення методів керування психічними станами в змагальній діяльності; вивчення психологічних основ відбору в спорті; вивчення ефективності різних методів психодіагностики в спорті тощо.

6. Визначення шляхів інтеграції спортивної психології в системі наук і використання її досягнень у практиці спортивної діяльності. Це перспективний напрям розвитку спортивної психології, а саме: розроблення сучасної теоретичної концепції спортивної психології і психологічної освіченості тренерів і спортсменів; вивчення подальших перспектив реалізації інтелекту спортсменів; розроблення психологічної класифікації видів спорту, змагальних вправ і спортивних амплуа; використання комп'ютерних технологій для раннього прогнозування спортивних здібностей; дослідження вікових сенситивних передумов для початку занять спортом тощо.

Психологія спорту – один із напрямів психології, що вивчає специфіку конкретних видів діяльності людини, таких як психологія праці, психологія гри, педагогічна психологія (психологія навчання, виховання, психологія вчителя). Місце психології спорту в системі наук визначається двома характеристиками: її місцем як області психологічної науки та місцем в

системі наук про спорт. Як область психології психологія спорту займає центральне місце в системі природничих, філософських і спеціальних наукових дисциплін, іноді формуючи і власні наукові напрями. У природничо-науковому напрямі відбуваються взаємні збагачення та взаємна перевірка спортивної психології з фізіологією, психофізіологією, медициною, біологією, математикою, фізикою, у філософському аспекті – як із загальнонауковими методологічними дослідженнями (історизм, системний підхід), так і зі спеціальними науковими (діяльнісний, особистісний, комплексний) підходами. В соціальному напрямі спортивна психологія має тісні зв'язки з педагогікою (навчання й виховання спортсменів, психологія тренера), соціологією (соціальна психологія спорту), культурологією (педагогіка спорту, соціологія спорту, психологія фізичної культури). Як одна з наук про спорт спортивна психологія більш тісно пов'язана з теорією та методикою фізичного виховання (психологія фізичного виховання), фізіологією спорту (психофізіологія спорту), спортивною гігієною (психогігієна спорту), спортивною медициною, біомеханікою спорту, кінезіологією, спортивною метрологією та ін.

Не слід забувати і про те, що психологія спорту використовує значний арсенал допоміжних методів, які реалізують досягнення математики, статистики, кібернетики, електроніки, моделювання. Разом з тим, досягнення спортивної психології застосовуються під час створення різної техніки для гонок, у приладах, що демонструють і забезпечують суддівство змагань, у численних інформаційних формах (телебачення, радіо, преса). Термін «психологічна підготовка» найчастіше використовується для позначення широкого кола дій тренерів, спортсменів і менеджерів, спрямованих на формування й розвиток психічних процесів та якостей особистості спортсменів, що є необхідними для успішної тренувальної діяльності та виступів на змаганнях. При цьому слід зазначити, що психологічна підготовка сприяє ефективному проведенню інших видів підготовки (загальнофізичної, спеціальної фізичної, теоретичної, тактичної, технічної), а також є умовою успішного виступу на змаганнях. Рідше цей термін застосовується для характеристики педагогічної діяльності тренерів, які вирішують завдання підвищення психічної готовності спортсменів. Під психічною готовністю спортсмена розуміють стан спортсмена, набутий унаслідок підготовки (також і психологічної) і який дає змогу досягти певних результатів у змагальній діяльності.

Психологічна підготовка – один з аспектів використання наукових досягнень психології, реалізації її засобів і методів для підвищення ефективності спортивної діяльності. У зв'язку з цим психологічна підготовка тісно пов'язана з підвищенням психологічної культури спорту, з

міждисциплінарною взаємодією наук про спорт. Нарешті, досить суттєвим понятійним компонентом психологічної підготовки в спорті є взаємодія видів підготовки (психологічної, фізичної спеціальної, технічної, тактичної, теоретичної). Найчастіше психологічна підготовка розглядається як один із видів підготовки. У цьому випадку їй, поряд з іншими видами, відводиться певна роль у плануванні тренувального та змагального процесів, назначаються відповідні цілі, форми й методи. Такий підхід спрощує вирішення організаційних завдань і структурування підготовки, проте є проблематичним для вирішення завдань системної взаємодії різних її видів. Наприклад, спортсмен виконав великий обсяг силових навантажень, але не займався психотренінгом. У психологічній підготовці як в одному з видів підготовки він підвищив свою фізичну підготовку, але не просунувся в психологічній, хоча виконання силового навантаження й потребувало від нього значних вольових зусиль, зосередження уваги, вестибулярної стійкості і прояву інших психічних якостей. Унаслідок цього відбулися зміни і в його психологічній готовності, але вони не були враховані. Те ж саме силове навантаження цілком могло бути використане для розвитку вольових якостей або зосередження уваги. Тоді (у тій же логіці розподілу видів підготовки) не були б враховані зміни фізичних кондицій, що теж є неправильним. Здається, що, по-перше, потрібно враховувати сумарний вплив навантаження, а по-друге, визначити співвідношення цілей фізичної і психічної підготовки, при цьому, без сумнівів, це співвідношення в кінцевому підсумку визначає динаміку мотивів спортсмена. Одна річ, коли спортсмен націлений тільки на вдосконалення силової підготовки, а психічних змін він не усвідомлює (або коли розцінює цю підготовку як тільки психологічну), і зовсім інша річ, коли він враховує взаємодію цих видів підготовки, ставить відповідні акценти.

У зв'язку з цим психологічна підготовка може розглядатись не тільки як особливий вид підготовки поряд з фізичною, спеціальною, тактичною, теоретичною, технічною, але і як особлива функція кожного з цих видів підготовки – функція формування суб'єктивного ставлення, оцінювання значущості всіх видів виконаної роботи (також і поза тренуванням) для успіху в спортивній діяльності. Тільки тоді досягається більш високий системний рівень підготовки, коли всі дії спортсмена організуються відповідно до логіки високих спортивних досягнень, мають чітку мотиваційну структуру. І саме ця суб'єктивізація сприяє включенню цілеспрямованих дій спортсмена до складу діяльності.

Отже, психологічна підготовка – це формування, розвиток і вдосконалення властивостей психіки, необхідних для успішної діяльності спортсменів і команд.

2.9. Клінічна психологія й психологічні моделі психотерапії

Клінічна психологія являє собою галузь психологічної науки, що вивчає психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностування, лікування, експертизи та реабілітації. Ця наука досліджує широкий комплекс психологічних закономірностей, пов'язаних з виникненням і перебігом нервово-психічних (неврози, психози, психопатії) і психосоматичних (бронхіальна астма, цукровий діабет, гіпертонічна хвороба та ін.) захворювань різного ступеня тяжкості, з впливом тих або інших соматичних захворювань (туберкульоз, СНІД та ін.) на психіку людини, із забезпеченням оптимальної системи оздоровчих впливів, з характером відносин пацієнта з мікросоціальним (рідні, медичний персонал) і макросоціальним (робочий колектив, суспільство в цілому) оточенням. Найбільш актуальними проблемами медичної психології є: взаємодія соматичних (тілесних, фізіологічних) і психологічних факторів і процесів при виникненні й розвитку хвороби; вплив уявлення про своє захворювання (внутрішня картина хвороби), динаміки усвідомлення причин захворювання та внутрішньої картини захворювання на процес формування й лікування захворювання; використання компенсаторних механізмів і механізмів опанування (копінг-механізмів) з метою терапії та реабілітації; застосування лікувальних методів і засобів (медикаментів і процедур, клінічних та апаратних досліджень), хірургічних втручань із забезпеченням їх максимально позитивного впливу на фізичний і психологічний стан пацієнта; ефективна організація лікувального середовища (поліклініки, стаціонару, санаторію та ін.).

Традиційно медична психологія була сферою професійної діяльності психологів. Однак наприкінці ХХ ст. в Україні підготовка медичних психологів стала відбуватися в медичних ВНЗ у межах нової спеціальності (це взагалі є виключенням, що суперечить світовій практиці). На наш погляд, подібний перебіг подій веде до професійної деградації медичної психології, як галузі гуманітарного знання, до «втечі» або «перетікання мізків» і виникнення явної або прихованої міждисциплінарної суперечності, аналогічний трагічний досвід якої мали в радянській психології.

Структура медичної психології складається з кількох розділів, орієнтованих на дослідну й практичну роботу в конкретних областях медичної науки.

Патопсихологія – розділ медичної психології, що вивчає закономірності розпаду психічної діяльності і трансформації властивостей особистості при психічних захворюваннях. Важливо підкреслити, що аналіз цих патологічних змін здійснюється на основі співвідношення з характером формування й здійснення психічної діяльності у людини в нормі. У цьому полягає головна відмінність патопсихології від *психопатології* – області психіатрії, що вивчає патологію психіки на основі загальномедичних клінічних категорій як феноменологічне змінення синдромів і симптомів. При цьому, якщо

психопатологічні дослідження просто знаходять, описують і систематизують прояв порушень психічних процесів, то патопсихологія розкриває механізми, характер проходження та структуру психічних процесів, що призводять до симптомів, які спостерігаються в клініці. Отримані експериментально-психологічні дані в патопсихології зазвичай використовують для диференціального діагностування розладів психіки, визначення ступеня вираження психічного дефекту (у судовій, трудовій, військовій експертизах), оцінювання ефективності проведеного медиками лікування, аналізу можливостей особистості з огляду на збережені її сторони, і перспектив компенсації втрачених властивостей з метою вибору оптимальної психокорекційної стратегії, проведення індивідуальної психологічної реабілітації.

Нейропсихологія – розділ медичної психології на стику психології, медицини (неврології, нейрохірургії) і фізіології, що вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на матеріалі локальних уражень головного мозку. Сучасна нейропсихологія має кілька напрямів: експериментальна, клінічна, реабілітаційна, психофізіологічна, дитячого віку та ін. Основними методами нейропсихології є методи *функціональних проб*, що являють собою сукупність спеціальних завдань, спрямованих на різні пізнавальні процеси (сприйняття, пам'ять, мислення та ін.), вільні рухи та дії. На основі результатів виконання цих проб виявляють різні *нейропсихологічні синдроми* – закономірні порушення вищих психічних функцій при ураженні тих або інших мозкових структур.

Соматопсихологія – розділ медичної психології, що вивчає особливості особистості, що спричиняють виникнення й розвиток соматичних захворювань, специфіку психопрофілактики, діагностики та психотерапії, психологічної експертизи.

У деяких довідниках до структури медичної психології також додають розділ «**Спеціальна психологія**» – сукупність розділів психології, що вивчають людей, для яких характерним є відхилення від нормального психічного розвитку, пов'язане з вродженими або набутими дефектами формування й функціонування нервової системи. Так, до спеціальної психології відносять психологію незрячих (тифлопсихологія), глухих (сурдопсихологія), розумово відсталих (олігофренопсихологія), дітей з тимчасовими затримками розумового розвитку та ін. Однак частіше спеціальна психологія поряд зі спеціальною педагогікою входить до складу комплексної дисципліни **дефектології** – науки про особливості розвитку дітей з фізичними й психічними вадами та про закономірності їх виховання й навчання.

Психогігієна і психопрофілактика – розділи медичної психології, завданням яких є надання спеціалізованої допомоги практично здоровим людям з метою запобігання нервово-психічним і психосоматичним захворюванням, а також полегшення гострих психотравматичних реакцій.

Зазвичай це завдання реалізується шляхом масових досліджень для виявлення так званих груп ризику (передусім наркозалежних, осіб, які зловживають алкоголем, та тих, які ведуть асоціальний спосіб життя), проведення спеціалізованих заходів та акцій (наприклад, «Анти-СНІД»), інформування різних прошарків населення, а також шляхом проведення психокорекційної роботи в різних консультативних центрах (наприклад, у центрах здоров'я, кабінетах анонімної наркологічної допомоги), з допомогою спеціалізованих «телефонів довіри», сімейних і шлюбних консультацій.

У ВНЗ особливе значення має розвиток методів психопрофілактики алкоголізму та наркоманії, особливо в студентському середовищі. При цьому і в методах первинної профілактики (антинаркотичне виховання), і в методах вторинної профілактики (психологічна допомога людям, які страждають від залежності та співзалежності), і в методах третинної профілактики (психологічна підтримка тих, хто перебуває в стадії лікування та реабілітації) основний акцент робиться не на директивних засобах, що базуються в основному на залякуванні й шантажуванні, а на формуванні тієї конструктивної розумової орієнтації особистості, для якої алкоголь і наркотики не є цінностями.

З психологією достатньо тісно пов'язані **психологічне консультування, психологічна корекція та психологічні форми психотерапії.**

Г. Л. Ісуріна визначає психологічну корекцію як спрямований психологічний вплив на ті або інші психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку й функціонування особистості. Г. С. Абрамова виділяє три позиції, з яких може здійснюватися психокорекція: 1) «Роби, як я!» (психолог бере відповідальність на себе й пропонує чітку схему роботи); 2) «Давай зробимо разом!» (психолог поділяє відповідальність з клієнтом); 3) «Вибирай з цих способів сам!» (клієнту пропонується взяти на себе відповідальність). Стратегія і тактики психокорекції розробляються за результатами попереднього психодіагностичного дослідження й залежать від конкретних завдань і тих методологічних принципів, яких дотримується психолог (психодинамічний, поведінковий, когнітивний, клієнт-центрований, екзистенціальний підходи).

Узагалі під психотерапією розуміють достатньо широку область практичної діяльності, спрямованої на комплексний вплив на емоції, мислення й самоусвідомлення людини. Якщо раніше цим видом діяльності в нашій країні могли займатися виключно медики, і її результатом було виліковування від нервово-психічних і психосоматичних захворювань, то тепер межі психотерапевтичної діяльності суттєво розширилися, психотерапією почали займатися психологи, соціальні педагоги. Отже, сьогодні треба казати про різні моделі психотерапії, кожна з яких має власні, кінцеві цілі. Згідно з означенням, наведеним у праці «Психологічний словник» під редакцією В. П. Зінченка і Б. Г. Мещерякова, під психологічною моделлю психотерапії слід розуміти «надання психологічної допомоги здоровим людям (клієнтам) у

ситуаціях різного роду психологічних ускладнень, а також у випадку потреби покращити якість власного життя». Незважаючи на досі існуючий у вітчизняних медичних колах опір, таке розширене розуміння зафіксовано в Декларації з психотерапії, прийнятій Європейською асоціацією психотерапії в Стразбурзі 1990 року. Крім того, у цій декларації закріплено положення про те, що заняття психотерапією являє собою вільну й незалежну професію, де психотерапевтична освіта потребує високого рівня теоретичної та клінічної підготовки, що усім психотерапевтичним методам гарантовано рівні права.

І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников на основі аналізу сучасних літературних джерел виділяють такі загальні завдання немедичної психотерапії, що об'єднують різні за напрямками та змістом психотерапевтичні методи: дослідження психологічних проблем клієнта і надання допомоги в їх вирішенні; поліпшення суб'єктивного самовідчуття та зміцнення психічного здоров'я; вивчення психологічних закономірностей механізмів та ефективних способів міжособистісної взаємодії з метою створення основи для більш ефективного й гармонічного спілкування з людьми; розвиток самосвідомості й самодослідження клієнтів для корекції емоційних порушень або запобігання ним на основі внутрішніх і поведінкових змін; сприяння процесу особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття щастя та успіху.

Основну мету психологічного консультування узагальнено можна визначити як психологічну допомогу людині в її становленні як творчої особистості, яка має високий рівень соціальної адаптованості й саморефлексії, спроможна здійснювати унікальну, самостійно вибрану життєву стратегію та брати на себе екзистенціальну відповідальність. Психологічне консультування достатньо умовно відокремлюється від психотерапії (оскільки в процесі консультування нерідко застосовують психотерапевтичні методи й прийоми), відмінність між ними полягає в тому, що психологічне консультування переважно орієнтоване на вербальну, таку, що базується на когнітивному розумінні відпрацювання проблеми в загальному контексті, тоді як психотерапія активно використовує в своїй практиці невербальні методи впливу й намагається проникнути в глибину, у суть проблеми.

У спеціалізованій літературі психологічне консультування класифікується за різними ознаками: за теоретичною орієнтацією (психодинамічне, поведінкове, екзистенціально-гуманістичне, когнітивне та ін.); за віковим рівнем клієнтів (дитяче, підліткове, батьківське, консультування дорослих); за просторовою орієнтацією (контактне (очне), дистанційне (заочне): телефонне, письмове, інтерактивне); за кількістю клієнтів (індивідуальне, групове); за змістом психологічної проблематики (консультування проблем спілкування, сексуальних проблем, особистісних проблем, подружніх проблем); за сферою застосування (шкільне, професійне, сімейне, бізнес-консультування та ін.).

Г. С. Абрамова [1] основним методом консультування вважає інтерв'ю й наводить такі методи впливу в процесі інтерв'ю: інтерпретація; директива; інформація; саморозкриття; зворотний зв'язок; логічна послідовність; резюме; відкриті питання; закриті питання; винагорода; переказ; відображення почуттів.

У табл. 2.2 наведено співвідношення прийомів на різних стадіях консультативного процесу.

Таблиця 2.2

Стадії та прийоми психологічного консультування
(згідно з теорією В. Ю. Меновщикова)

Стадія	Консультативні прийоми
Установлення контакту	Уточнення, перефразування (переказ)
Збір інформації й усвідомлення бажаного результату, пошук «завдання»	Вислуховування (нерефлексійне слухання), уточнення, перефразування (переказ), відображення почуттів, резюмування
Вибір гіпотез, що вирішують «завдання», і розроблення альтернативних рішень	Подальший розвиток думок, інтерпретація, інформування
Узагальнення результатів взаємодії, вирішення «завдання», вихід з контакту	Резюмування, підсумок

Сьогодні медична психологія, психокорекція, психологічне консультування та психологічні моделі психотерапії є тими областями, що незважаючи на всі зазначені складнощі є соціально значущими та перебувають на стадії підйому.

Контрольні запитання

1. Види психології.
2. Психологія й трудова діяльність людини.
3. Загальна психологія.
4. Ергономіка.
5. Соціальна психологія.
6. Педагогічна психологія.
7. Вікова психологія й геронтологія.
8. Клінічна психологія й психологічні моделі психотерапії.
9. Авіаційна психологія й аерокосмічна психологія.
10. Кризова психологія.
11. Подолання кризових ситуацій в освітньому середовищі.
12. Психологія спорту.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ

3.1. Структура й принципи вищої освіти в Україні

В Україні, як і в усьому світі, не існує ніякої іншої форми професійної підготовки психологів, крім системи вищої освіти. Сучасна українська система вищої освіти характеризується **багатоступінчастю**, що визначається загальносвітовими процесами глобалізації, європейським вибором України і прагненням інтегрувати свою освітню систему в світову освітню структуру.

У всіх ВНЗ України підготовка за всіма напрямками та спеціалізаціями здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами поступово або безперервно залежно від вимог до рівня оволодіння сукупністю умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Неповна вища освіта – рівень вищої освіти індивідуума, який характеризується сформованістю інтелектуальних якостей, що визначають розвиток індивідуума як особистості і є достатньою умовою для отримання кваліфікації **молодшого спеціаліста**.

Базова вища освіта – рівень вищої освіти індивідуума, який характеризується сформованістю інтелектуальних якостей, що визначають розвиток індивідуума як особистості і є достатньою умовою для отримання кваліфікації **бакалавра**.

Повна вища освіта – рівень вищої освіти індивідуума, який характеризується сформованістю інтелектуальних якостей, що визначають розвиток індивідуума як особистості і є достатньою умовою для отримання кваліфікації **магістра**.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою молодого фахівця для осіб, які мають повну загальну середню освіту й освітньо-кваліфікаційний рівень кваліфікованого працівника за відповідною професією, зменшується на один рік.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою бакалавра для осіб, які мають освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за відповідним напрямом професійної підготовки, може зменшуватися до двох років.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою магістра для осіб, які мають освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста за відповідною спеціальністю, не може перевищувати одного року.

Вищий навчальний заклад має право видавати документ про вищу освіту державного зразка тільки за акредитованим напрямом (спеціальністю)¹.

---

¹ **Акредитація** – процедура видачі вищому навчальному закладу права проводити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти й кваліфікації відповідно до стандартів вищої освіти, а також державних вимог до кадрового, науково-методичного й матеріально-технічного забезпечення.

Університет – багатoproфiльний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який проводить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти й кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтва, здійснює фундаментальні й прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинену інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення, сприяє розширенню наукових знань і здійснює культурно-просвітницьку діяльність.

Освітня діяльність в Україні здійснюється вищими навчальними закладами на підставі **ліцензій**, які видаються в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України. У ліцензіях на освітню діяльність визначаються назва напрямку, спеціальності, освітньо-кваліфікаційний рівень та обсяг підготовки, термін дії ліцензії, а також юридична адреса вищого навчального закладу, його структурні підрозділи (філії) та їх юридичні адреси.

Вищі навчальні заклади в Україні мають єдину структуру.

Кафедра – базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), який проводить навчально-виховну й методичну діяльність за однією або кількома спорідненими спеціальностями, спеціалізаціями або навчальними дисциплінами і здійснює наукову, науково-дослідну й науково-технічну діяльність за відповідним напрямом. Керування кафедрою здійснює **завідувач кафедри**, який може делегувати частину своїх повноважень з того або іншого питання **заступникам завідувача кафедри**.

Кафедри поділяють на такі: загальногуманітарні кафедри (наприклад, кафедра іноземних мов, фізичного виховання), які працюють зі студентами всіх факультетів; кафедри фундаментальної або загальнотехнічної підготовки (наприклад, кафедри математики, хімії тощо), які ведуть підготовку за загальнообов'язковими дисциплінами освітньо-професійних програм, визначених у державних стандартах освіти; випускові кафедри (наприклад, кафедра психології), які відповідають за спеціальну підготовку студентів і працюють тільки зі студентами однієї або кількох споріднених спеціальностей.

Факультет – основний організаційний і навчально-науковий підрозділ вищого навчального закладу третього й четвертого рівнів акредитації, що об'єднує відповідні кафедри і лабораторії. Керування факультетом здійснює **декан**, який може делегувати частину своїх повноважень **заступникам декана**. Декан видає розпорядження, що стосуються діяльності всього факультету і є обов'язковими для виконання всіма працівниками факультету.

Відділення – структурний підрозділ, який об'єднує навчальні групи з однієї або кількох спеціальностей, методичні, навчально-виробничі та інші підрозділи. Керування відділенням здійснює **завідувач відділення**.

Студент – особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною (очною), вечірньою або заочною формою навчання з метою отримання відповідного освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівня.

Кожен студент входить до групи (не більш ніж 30 осіб), яка кодується встановленим у ВНЗ чином (наприклад, 710, де 7 – номер факультету, 1 – номер курсу, 0 – порядковий номер групи). Кожна група має **старосту** – вибраного з групи студента, який відповідає за дії групи та її участь у навчальному процесі. Кандидатура старости на цю умовну адміністративну посаду визначається деканом факультету на основі подання, яке готує один з його заступників (на основі матеріалів приймальної комісії, аналізу особистих справ студентів, бесід з ними і т. д.). Староста самостійно може призначити свого заступника, який буде виконувати його обов'язки в разі відсутності старости.

Крім того, у кожній групі є **куратор** – викладач, який призначається з числа найбільш досвідчених педагогів, який допомагає студентам вирішувати всі питання організаційного, соціального або суспільного характеру, що виникають.

Обліковими одиницями вимірювання навчального часу студента є: академічна година, навчальний день, тиждень, триместр, курс. **Академічна година** – 45 хвилин. Дві академічні години утворюють **пару**. **Навчальний день** має тривати не більше 6 академічних годин. **Навчальний тиждень** не має перевищувати 36 академічних годин. **Навчальний курс** – завершений період навчання студента протягом навчального року, що містить час триместрів, підсумкового контролю та канікул.

Головним нормативним документом, що визначає зміст і рівень освіти, є **навчальний план**, який складається на основі освітньо-професійної програми й структурно-логічної схеми підготовки і визначає перелік та обсяг нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми й способи проведення поточного та підсумкового контролю.

Навчальна програма нормативної дисципліни є складовою Державного стандарту освіти. Навчальна програма дисципліни за вибором (ВНЗ або студента) розробляється вищим навчальним закладом. Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми підготовки, на основі навчальної програми дисципліни й навчального плану складається **робоча навчальна програма** дисципліни, яка є нормативним документом вищого навчального закладу. Вона містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, обсяг, послідовність і форми її вивчення, форми й способи поточного і підсумкового контролю.

Науково-методичне забезпечення навчального процесу складається з такого: стандарти освіти; навчальні плани; навчальні програми з усіх нормативних і вибіркових дисциплін; програми навчальної, виробничої та інших видів практик; підручники і навчальні посібники; інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять; індивідуальні семестрові завдання для самостійної роботи студентів з навчальних дисциплін; контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять; контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу; методичні матеріали для студентів щодо самостійної роботи з літературою за фахом, написання курсових робіт.

Основним наочним відображенням організації навчального процесу є **розклад занять**, що містить лекції, практичні заняття, семінарські заняття, лабораторні заняття. Розклад складають на кожен семестр.

Лекція – основна форма проведення навчальних занять, орієнтована на засвоєння теоретичного матеріалу.

Практичне заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організовує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни й формує вміння і навички їх практичного використання шляхом індивідуального виконання відповідних сформульованих завдань.

Лабораторна робота – форма навчального заняття, у якому студент під керівництвом викладача особисто проводить природні або імітаційні експерименти або дослідження з метою практичного підтвердження деяких теоретичних положень певної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторними установками, обладнанням, вимірювальними засобами, обчислювальною технікою, ознайомлюється з методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній області.

Семінарське заняття – форма навчального заняття, при якому викладач організовує дискусію за попередньо визначеними темами, до яких студенти готують тези виступів на основі індивідуально виконаних завдань (**рефератів**).

Самостійна робота – форма самоосвіти студента, зміст якої визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача.

Контроль за успішністю студента складається з поточного й підсумкового контролю.

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних, лабораторних і семінарських занять з метою перевірки рівня готовності студента до виконання певної навчальної діяльності. Форма проведення поточного контролю й система оцінювання рівня знань визначаються

відповідною кафедрою. Найбільш традиційними формами контролю є **опитування й письмові контрольні роботи**. Контрольні роботи викладач може проводити залежно від завдань у різний час: на початку заняття – для визначення готовності до заняття; під час заняття – для контролю засвоєння матеріалу, що викладається; наприкінці заняття – для визначення підсумкової оцінки з певної теми.

Підсумковий контроль з метою оцінювання результатів навчання на позначеному освітньому рівні або на окремих його етапах здійснюється у вигляді семестрового контролю і державної атестації.

Семестровий контроль виконують у формі семестрового іспиту, диференційованого заліку або заліку з конкретної дисципліни в обсязі навчального матеріалу, визначеного в навчальній програмі, і в терміни, установлені в навчальному плані. Студент вважається допущеним до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни, якщо він виконав усі види робіт, зазначених у навчальному плані на семестр за цією навчальною дисципліною.

Перелік екзаменаційних запитань і завдань, а також запитання до заліку мають відповідати навчальній і робочій програмам і оголошуватися заздалегідь. Перед іспитами проводять *консультації*.

Результати складання іспиту й диференційованих заліків оцінюються за чотирибальною шкалою («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно») і заносяться до *екзаменаційної відомості, залікової книжки та навчальної картки студента*. Перескласти на більш високу оцінку в принципі можливо, але як виняток, за умови якихось надзвичайних об'єктивних обставин (наприклад, через сімейну трагедію). Крім того, адміністрація вузу й факультету може встановлювати для студентів індивідуальні строки складання іспитів і заліків, якщо існують об'єктивні обставини (наприклад, вагітність) і якщо це стосується дострокового складання. Заліки з дисципліни або її частини проводять за кафедральним графіком або за графіком, установленим викладачем, і оцінюють за двобальною системою («зараховано», «не зараховано»).

Незадовільні оцінки не проставляють. Помилки і будь-які виправлення в заліковій книжці мають бути засвідчені підписом декана факультету і печаткою деканату або канцелярії. Студенти, які отримали під час сесії більше двох незадовільних оцінок, відраховуються. Студенти, які не з'явилися на іспит без поважних причин, вважаються такими, що отримали незадовільну оцінку.

Академічна відпустка – перерва в навчанні, право на яку студент отримує у випадку зниження працездатності внаслідок порушень функцій організму, обумовлених гострими захворюваннями, що потребують тривалого відновлювального лікування, через загострення хронічних захворювань або

часту захворюваність (більш ніж один місяць за триместр), через анатомічні дефекти, які не дають можливості провести відновлювальне лікування під час навчання. Максимальна тривалість академічної відпустки – один рік, якщо необхідно, її можна продовжити ще на один рік. Відпустка у зв'язку з вагітністю, відпустка для доглядання дитини надаються до досягнення дитиною трирічного віку (а в разі, коли дитина хворіє й потребує домашнього догляду, – до шести років). Академічна відпустка надається ректором вузу на підставі висновку лікарсько-консультативної комісії (ЛКК) студентської поліклініки.

Повторне навчання – повторне проходження працездатним студентом (який не має права на отримання академічної відпустки за медичними показаннями) курсу навчання за певний триместр, навчальний план якого студент не виконав у повному обсязі з поважних причин: тривале захворювання, пов'язане, зокрема, з епідеміями, службовими відрядженнями, складні сімейні обставини, зокрема, необхідність догляду за членами сім'ї тощо. Студенти I курсу права на повторне навчання не мають. Питання про надання студенту права на повторне навчання вирішується ректором ВНЗ на підставі подання декана факультету до початку відповідного триместру й оформлюється відповідним наказом. Студентам, залишеним для повторного навчання, можуть бути перезараховані дисципліни, за результатами підсумкового контролю яких вони мали оцінку не нижче, ніж «добре» або «зараховано». Перезалік здійснюється на підставі заяви студента й за згодою декана факультету. За весь період навчання студент має право скористатися повторним навчанням не більше двох разів.

Студенти можуть також оформити **переведення**: з одного ВНЗ в інший; з одного напряму навчання на інший у межах однієї галузі знань; з однієї спеціальності на іншу спеціальність у межах одного напряму підготовки. *Академічна різниця* в предметах ліквідується до початку навчальних занять або протягом одного триместру згідно з графіком, затвердженим деканом.

Деякі студенти можуть бути переведені на **індивідуальний графік навчання**, який устанавлюється рішенням кафедри за погодженням з деканатом та охоплює частину або повний обсяг занять за однією або кількома навчальними дисциплінами, а в окремих випадках – повний обсяг навчальних занять для конкретного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» студент може бути відрахований з таких причин: за власним бажанням; у зв'язку з невиконанням навчального плану; через порушення умов контракту; в інших випадках, передбачених законом (у зв'язку з переведенням в інший ВНЗ, у зв'язку зі станом здоров'я на підставі висновку ЛКК, за порушення правил навчальної дисципліни і правил внутрішнього розпорядку ВНЗ). Відрахованому студенту

видають академічну довідку, до якої вносять відомості щодо вивчених дисциплін у кожному триместрі.

Відновлення здійснюється ректором ВНЗ незалежно від тривалості перерви в навчанні, причини виключення, трудового стажу, форми навчання і з урахуванням здатності претендента успішно виконувати графік навчального процесу. Академічна заборгованість має бути ліквідована до початку навчальних занять.

3.2. Особистість психолога й проблема «моделі фахівця»

Професійна підготовка будь-якого фахівця визначається тією «ідеальною» моделлю, на яку робить соціальне замовлення суспільство і яку представляють експерти в області навчання цій професії. У дискусії щодо факторів професійної успішності психолога можна виділити дві точки зору: технологічну – професіоналізм залежить від ступеня практичного освоєння психологічного інструментарію (методик, технік, вправ і т. ін.); гуманістичну – професіоналізм визначається особливими особистісними характеристиками психолога (чутливістю до внутрішнього світу інших людей, комунікабельністю, аналітичним складом розуму і т. ін.) як його основним робочим інструментом. Остання позиція, хоча і має свої обмеження, залишає для психолога більше можливостей для самоактуалізації і творчості¹, а для клієнта – більше простору, свободи вибору.

Узагальнюючи численні дослідження особистісних особливостей психологів (особливо тих, хто працює в області психологічного консультування й немедичної психотерапії), можна виокремити такі професійно важливі особистісні риси:

- 1) концентрація на клієнті, бажання і здатність зрозуміти й допомогти йому;
- 2) ентузіазм та оптимізм світогляду, віра в здатність клієнта до змінення й розвитку;
- 3) відкритість і толерантність до відмінних від власних поглядів і суджень;

---

¹ Відомий дослідник групової психотерапії К. Рудестам так писав про особу фасилітатора (ведучого) психологічної групи: «он должен быть отчасти артистом, отчасти ученым, соединяющим чувства и интуицию с профессиональным знанием методов и концепций. С одной стороны, с развитием самоосознания, ростом опыта и знаний о групповой и индивидуальной динамике возрастает надежность интуиции. Концептуальные рамки, метод осмысления руководителем наблюдаемых им элементов поведения могут служить ему основой для проверки чувств и надежности интуиции. С другой стороны, концептуальные рамки и методы, используемые без учета интуиции и чувств, могут вести к ригидному, негибкому стилю руководства» [11, с. 50].

4) комунікативність, чутливість до почуттів та емоцій іншої людини, співпереживання, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту;

5) справжність (аутентичність) думок, почуттів, емоцій і переживань;

6) урівноваженість, гнучкість поведінки, уміння переносити невизначеність і психологічне напруження (фрустрацію), високий рівень саморегуляції;

7) упевненість у собі, позитивне самоствавлення, адекватна самооцінка, усвідомлення власних потреб, мотивів і конфліктних областей;

8) сильні уява й інтуїція.

У зв'язку з цим виникає запитання: на що орієнтуватися при підготовці майбутніх фахівців? Адже мета формування певних особистісних якостей є набагато ширшою і складнішою від тих психолого-педагогічних завдань, які ставляться перед адміністративно-викладацьким складом вузу. І як взаємозв'язані і співвідносяться між собою модель фахівця і модель особистості фахівця?

А. К. Маркова описує такі **основні складові моделі фахівця**: професіограма, тобто опис самої професійної діяльності; професійно-посадові вимоги – мінімально необхідні знання та вміння при виконанні певних професійних завдань; кваліфікаційний профіль – знання і вміння працівника відповідно до тарифних розрядів оплати праці [9, с. 22].

А. К. Маркова також виділяє: модель уже діючого фахівця; модель підготовки фахівця (на основі аналізу навчальної діяльності майбутніх фахівців та їх орієнтації на модель уже готового спеціаліста). При описі *моделі вже готового фахівця* виокремлюють: модель діяльності фахівця і модель особистості фахівця. При описі *моделі підготовки фахівця* розглядають вимоги до різних освітньо-вікових груп учнів (або тих, що перенавчаються), а також ураховують їх життєвий і професійний досвід.

І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников розглядають такі **особистісні «протипоказання» до навчання за професіями, пов'язаними з психологією**: мізантропія (ненависть до людства), бажання з допомогою психологічних знань «відігратися» на конкретних людях або світі в цілому; психічна хвороба в тяжкій формі¹; низький інтелектуальний рівень, комунікативні навички, низька здатність до емпатії (співпереживання), нетактовність; лінь, безініціативність, демонстративність, пасивна установка виключно на «отримання».

---

¹ Як відомо з психіатричної статистики, стан нервово-психічного розладу легкого й середнього ступеня тяжкості (неврози, гострі реакції, напади тривоги, субдепресивні стани і т. ін.) переживає протягом життя кожна людина (іноді навіть кілька разів).

3.3. Особливості вузівської підготовки студентів-психологів

Навчання може здійснюватися за **очною, заочною, очно-заочною (вечірньою) і дистанційною** формами.

Навчальні плани підготовки **бакалавра й магістра** психології складаються з кількох блоків: блок нормативних дисциплін, що визначається вимогами Міністерства освіти і науки України (який, своєю чергою, поділяється на гуманітарну, соціально-економічну, природничо-наукову й професійно-практичну частини); блок дисциплін за вибором (що містить частину дисциплін за вибором вищого навчального закладу і частину дисциплін за вибором студента). Крім того, до планів входять факультативи.

Загальний обсяг навантаження на студента-психолога, який навчається очно на бакалавра, становить **7776 годин**. При цьому **обсяг аудиторних занять** (лекцій, семінарів, практичних і лабораторних робіт) у середньому за період не повинен перевищувати **30 годин на тиждень**¹. При **очно-заочній формі навчання** обсяг аудиторних занять повинен бути **не менше 10 годин на тиждень**. При **заочній формі навчання** студенту має бути забезпечена можливість занять з викладачем в обсязі **не менше 160 годин на рік**. **Канікули** повинні займати **не менше 7–10 тижнів на рік**, у тому числі не менше двох тижнів у зимовий період.

До навчальних планів підготовки також включено позааудиторні форми роботи – **практики**. Існують такі види практик: навчальна; педагогічна; виробнича; науково-дослідна й кваліфікаційна.

Після завершення навчання студент має пройти **підсумкову державну атестацію** – скласти **державний іспит з психології** (що дає змогу виявити теоретичну підготовленість до вирішення професійних завдань) і виконати **випускню кваліфікаційну роботу** (що має також назву «**дипломна робота**»). Випускна кваліфікаційна робота є закінченою розробкою, що містить результати емпіричного або теоретичного дослідження або обґрунтований проект діагностичної, корекційної або тренінгової методики. У роботі мають бути збалансованими представлене теоретичне обґрунтування і виконана дослідна, практична або методологічна робота. Дипломна робота повинна виявити високий рівень професійної ерудиції випускника, його методологічну й методичну підготовленість, володіння вміннями й навичками професійної діяльності. Зазвичай її обсяг не перевищує 50–85 сторінок стандартного друкованого тексту.

Захист випускної кваліфікаційної роботи відбувається на засіданні **Державної атестаційної комісії**. За результатами захисту виставляють **державну атестаційну оцінку**.

---

¹ При цьому до зазначеного обсягу не входять заняття з факультативних дисциплін.

На державному іспиті випускник має підтвердити знання в області загальнопрофесійних базових і спеціальних дисциплін, достатні для професійного виконання своїх обов'язків, а також для подальшого навчання в аспірантурі.

Найважливішим моментом у підготовці психологів є отримання ними безпосередньо з першого курсу «живого» досвіду «занурення» у психологічну практику. На відміну від формальних видів практики таке «занурення» передбачає освоєння теоретичних понять і побудов психології через усвідомлення й оволодіння своїми власними проблемами завдяки особистісному зростанню¹. Воно не тільки дає змогу «побачити» прояв викладених положень у реальному житті, але й стає тим «стрижнем», на який «нанизуються» і яким «перевіряються» усі теоретичні побудови й практичні методики в подальшому. Крім того, саме «особистісна забарвленість» досліджуваних психологічних проблем дає можливість подолати «хаотичність» і «суперечливість» розглянутого матеріалу, які виникають через складність і різноманіття розглянутих проблем і точок зору авторів монографій, навчальних посібників і методичних рекомендацій, а також окремих викладачів².

На кафедрі психології розроблено **модель експериментальної** (тобто орієнтованої на особистий досвід) **довготривалої підготовки ведучих психологічних груп** (фасилітаторів), що базується на проходженні студентами спеціальних психологічних груп. За європейськими стандартами передбачається підготовка таких фахівців у вигляді: досвіду в ролі клієнта; досвіду спостерігача; досвіду ведучого групи; досвіду самостійного створення та ведення групи під супервізією досвідченого фасилітатора³. Групові сесії проходять факультативно один раз на тиждень (по 90 хвилин) у спеціальній кімнаті для проведення соціально-психологічного практикуму.

Як показує досвід, більшість випускників шкіл, подаючи документи для вступу на психологічний факультет, уявляють свою майбутню професію дуже

---

¹ У більшості психотерапевтичних напрямів основною й дуже жорсткою вимогою допуску до роботи як психотерапевта або консультанта є проходження учнем курсу психотерапії як клієнта.

² Як зазначають І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников, «...именно возможность самому навести порядок в усваиваемых психологических знаниях создает основу для настоящего творчества и превращает студента-психолога в подлинного субъекта учебно-профессиональной деятельности» [2, с. 344].

³ Завдяки цьому вже найближчим часом психологічна служба Національного аерокосмічного університету буде забезпечена власними кадрами для вирішення завдань, пов'язаних з різними групами студентської молоді (студенти, які відчувають труднощі адаптації до умов навчання в університеті; студенти з фізичними обмеженнями; студенти, які зазнали різних видів насильства; студенти, що мають проблеми з алкоголем і наркотиками тощо).

приблизно, переважно орієнтуючись на популярні голлівудські фільми, телевізійні виступи психологів (особливо в модних ток-шоу), сенсаційні матеріали в пресі й численні псевдопсихологічні «посібники зі щастя» типу «1000 способів вдало вийти заміж». Крім того, кожен другий з них упевнений у собі як у «психолозі із життя». Накладення цих двох пластів переконань призводить до того, що студент-першокурсник приходять на першу лекцію вже ґрунтовно «навантаженим» різними «міфами» про психологію і психологів. Наведемо лише основні такі міфи: 1) психологія – наука, що все знає про людину та його душу, а психолог – людина, яка «бачить людей наскрізь»; 2) психолог – людина, від природи наділена особливими здібностями до спілкування й розуміння інших людей; 3) психолог – спеціально навчений фахівець, який уміє керувати почуттями, думками й поведінкою інших людей, наприклад, з допомогою гіпнозу; 4) психолог – людина, яка досконально знає сама себе й володіє собою в будь-яких обставинах; 5) психолог – мудрець, який знає про життя більше за інших, і його місія – указувати істинний шлях стражденим, допомогати людям, що заблукали, порадами і повчаннями. Ознайомлення в перші місяці з науковою психологією може спричинити першу і досить серйозну кризу.

Як і будь-який інший розвиток, професійне становлення як студента-психолога, так і вже психолога-фахівця є неможливим без «криз зростання». Як сказав один з видатних вітчизняних психологів Л. С. Виготський, «...если бы кризисов не было, их следовало бы выдумать специально» [2, с. 232]. Це пояснюється тим, що, як показує сучасна вікова психологія, це цілком природна й закономірна ситуація вичерпання ресурсів попереднього етапу розвитку й появи можливостей переходу на якісно новий наступний етап. Однак при цьому необхідно враховувати, що якщо людина не повністю засвоїла потенціал того етапу, на якому вона знаходиться, криза, скоріше, призведе до особистісної деградації, коли людина не може впоратися з внутрішніми суперечностями й переносить їх на обставини й оточення (родичів, друзів, колег, клієнтів).

І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников пишуть: «Для будущего психолога проблема заключается в том, чтобы умело использовать энергию своего кризиса (кризиса учебно-профессионального развития) и направить ее в конструктивное русло. Возможно, формирование у себя такого умения является для студента-психолога даже более важным результатом обучения на психологическом факультете, чем все знания и остальные умения, вместе взятые» [2, с. 233]. Вони навіть пропонують стимулювати цей процес, формуючи його як постійний пошук для себе складних проблем, які треба якось вирішувати, тобто як своєрідну побудову, проектування, планування криз, або, якщо сказати по-іншому, «побудову» для

себе «шансів» професійного розвитку, а не просто очікування цих «шансів» [2, с. 234].

Кризи професійного зростання найчастіше виявляються у вигляді різних **фрустрацій (розчарувань)**, пов'язаних з інтенсивним освоєнням нової інформації, зміною світогляду і Я-концепції, зміною або переоцінкою ієрархії життєвих і професійних цінностей, що трансформуються міжособистісними відносинами, включенням у більш широкі соціальні зв'язки і т. ін. Основні види такої фрустрації:

1. У досліджуваному предметі (в окремих психологічних дисциплінах або у всій психології відразу).

2. У своєму навчальному закладі (коли студенту раптом починає здаватися, що в інших вищих навчальних закладах і викладачі краще, і бібліотеки багатші, і побут і дозвілля організовано цікавіше).

3. У викладачах (коли на якомусь році свого навчання студент раптом «відкриває», що викладачі – цілком звичайні люди, зі своїми наборами достоїнств і недоліків).

4. У перспективах своєї подальшої роботи (коли студент думає, що через низьке «котирування» професії він не зможе «добре» або «вигідно» влаштуватися за фахом).

Крім того, вступ і навчання в системі вищої освіти неминуче потребує від колишнього школяра **перебудови його навчальної діяльності**. Це виявляється в такому: освоєння всіх прав і вимог, які дає і накладає студентський статус; формування більш реалістичної і прагматичної спрямованості на майбутню професійну діяльність¹; переструктурування розумової діяльності²; розвиток навичок самоконтролю (особливо в умовах об'єктивного зниження порівняно зі школою зовнішнього контролю з боку батьків і педагогів); розпорядження отриманими (найчастіше від батьків) або заробленими грошима; проблеми спільного проживання в гуртожитку або спільно найманих з іншими студентами квартирах; поєднання різних аспектів

---

¹ «Результаты исследований свидетельствуют о том, что уровень представленный студента о профессии (адекватно – неадекватно) непосредственно соотносится с уровнем его отношения к учебе: чем меньше студент знает о профессии, тем ниже у него положительное отношение к учебе» [5, с. 239].

² «Полученные исследователями школы Б. Г. Ананьева данные свидетельствуют о том, что студенческий возраст – это пора сложнейшего структурирования интеллекта, которое очень индивидуально и вариативно. Мнемологическое «ядро» интеллекта человека этого возраста характеризуется постоянным чередованием «пиков» или «оптимумов» то одной, то другой функций, входящих в это ядро. Это означает, что учебные задания всегда одновременно направлены как на понимание, осмысление, так и на запоминание, структурирование в памяти студента усваиваемого материала, его сохранение и целенаправленную актуализацию» [5, с. 239].

студентського життя (навчання, культурні заходи, студентське самоврядування, особисте життя тощо).

Особливе значення під час підготовки студентів-психологів мають **взаємовідносини**, які складаються у них з **викладачами**. Більшість студентів, приходячи до вузу, з самого початку по відношенню до викладачів займають «школярську» позицію – чекають, коли викладачі спочатку їм «сподобаються», потім «запропонують що-небудь цікаве» і, врешті-решт, «підкажуть і допоможуть зробити роботу». Природно, що частина цих сподівань узгоджується з тими науково-методичними й навчально-виховними навантаженнями, які є у кожного викладача; однак для того, щоб психолог міг формуватися як повноцінний фахівець ще зі студентської лави, цей процес ні в якому разі не має бути одностороннім і, тим більше, мати обов'язковий характер – студент від самого першого курсу має прагнути виявляти свої ініціативи й різноманітні здібності. На науково-дослідному рівні цьому сприяє діяльність **студентського наукового товариства (СНТ)**, у якому студенти під керівництвом співробітників кафедри беруть участь у вирішенні конкретних наукових завдань, що належать до наукової тематики кафедри, роблять доповіді за результатами самостійно проведеної роботи, на наукових семінарах, конференціях тощо; на навчально-виховному рівні цьому **сприяє спільно організована діяльність**: випуск факультетської газети, проведення спільних заходів (посвята в психологи першокурсників, день факультету, суботники) і т. ін.

І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун і Н. С. Пряжников виокремлюють проблеми у взаєминах студентів з викладачами:

1. **Змішання ролей викладача**, що призводить до адміністративної, соціальної та етичної невизначеності у взаєминах. Викладач психології може відігравати такі ролі, кожна з яких має як позитивні, так і негативні сторони: фахівця в своїй області; вірного друга; психотерапевта; прикладу для наслідування; об'єкта глузувань; контролера.

2. **Незгода з викладачем**, що часто може приводити до домінування «естетики» дискусії (дотепності, винахідливості, красномовства учасників дискусії) над змістом і сенсом обговорення або просто «затягувати» час.

3. **Свобода і рівноправність мислення студента й викладача**. Незважаючи на те, що викладач, за означенням, є більш компетентним у галузі психологічної науки, ніж студент, це зовсім не означає, що останній не може мати своєї власної думки з того або іншого питання або не володіти якоюсь новою інформацією, ще поки невідомою викладачеві. Мало того, однією з форм професійної підготовки психологів є як раз побудова «внутрішнього діалогу» з викладачем. Гарантією свободи і рівноправності в цьому випадку мають бути перевірені аргументи, логічність побудови, дотримання правил діалогу і взаємоповага обох сторін.

4. **Пошук студентом наукового керівника.** Основні помилки, які робить студент, полягають у такому: орієнтація тільки на «модних» і «популярних» викладачів; орієнтація на «добрих» і «легких у спілкуванні» викладачів; орієнтація на викладачів, сильно поглинених своїми науковими дослідженнями (що може призводити до незначної уваги до студентської роботи); вибір наукового керівника як можливого «психотерапевта» або «няньки».

5. **Змішання формальних і неформальних відносин між викладачами і студентами.**

6. **Проблеми адміністративно-господарського порядку,** коли студенти можуть висловлювати свої претензії до адміністрації ВНЗ з приводу організації й забезпечення навчального процесу (щодо невдало складеного розкладу, зламано або застарілого обладнання, брак навчально-методичних матеріалів, «проблемних» викладачів і т. ін.).

7. **Навчальна дисципліна й етикет.**

8. **Міра взаємної відповідальності студентів і адміністративно-викладацького складу** ВНЗ за підтримання порядку, естетичне оформлення приміщень тощо. Це, звичайно, досягається шляхом закріплення «особистої відповідальності» курсів, студентських груп і конкретно окремих студентів за певними аудиторіями й предметами, що становлять матеріальну базу гуманітарного факультету. Така форма самоорганізації дає змогу не тільки підтримувати чистоту й порядок (на рівні «почуття господаря», коли «чисто не там, де прибирають, а там, де не сміять»), але й самим студентам брати участь у формуванні тієї естетичної атмосфери, у якій проходить їх навчання. Крім того, практикується така добровільна форма співпраці, як спільне оформлення й підтримування в «потрібному» порядку деяких приміщень (так, наприклад, кімната соціально-психологічного практикуму майже повністю оздоблюється самими студентами: вони приносять свої улюблені дитячі іграшки, вішають на стіни дитячі фото, малюють плакати, відповідно прикрашають її до свят).

Мають свої особливості і **взаємовідносини, що складаються у студентів-психологів один з одним.** У цілому, як і в будь-якому людському середовищі, вони визначаються тим культурно-історичним і соціально-економічним фоном, на якому здійснюються (так, наприклад, сьогоднішні студенти вважають кращими «західні» варіанти спілкування між собою, ніж «лірична романтика» студентського життя 70–80-х років). Однак існує багато проблем, пов'язаних зі специфікою навчання.

1. **Взаємовідносини студентів різних курсів.** Як і в армії, такі проблеми можуть вилитися в своєрідну «дідовщину», коли студенти старших курсів виявляють зарозумілість і нехтування щодо студентів молодших курсів, а також намагаються ними розпоряджатися в своїх цілях (у тому числі, з їх точки зору, з цілком благими намірами). Крім цього замаскована «дідовщина» може виявлятися в «нерівності прав» при розселенні в гуртожитку,

користуванні літературою методичного кабінету, прояві ініціативи і т. ін. Особливо болючим є питання кількості уваги, яку приділяють кожному курсу з боку адміністрації факультету та «улюблених» викладачів. Разом з цим тенденції «нерівності» виявляються і в однокурсників. На старших курсах часто буває так, що працьовиті й талановиті студенти завдяки своїм старанням заслуговують більшої уваги й особливої прихильності з боку адміністрації та викладачів, які «роблять ставку» на їх потенціал. Це може призводити до «блукання» по курсу і навчальним групам почуттів ревності, заздрості, суперництва тощо. Які без прийняття адекватних психолого-педагогічних заходів з боку адміністративно-викладацького складу факультету можуть створювати несприятливу психологічну атмосферу для навчання.

2. Переважання дівчат над юнаками в студентських групах. Як свідчить статистика психологічних факультетів і відділень різних вишів України та Росії, у середньому в навчальній групі на одного хлопця припадає близько шести дівчат. У тому числі це пов'язано і з радянським патріархальним стереотипом про те, що психолог – типowo «жіноча» професія, оскільки вона пов'язана не з деякою інтелектуальною або фізичною працею, а з такою «комунікативною» та «емоційною» діяльністю, як розуміння, співчуття, підтримка, пошук компромісу тощо (до того ж до недавнього часу досить рідкісною і низькооплачуваною). Подібний гендерний дисбаланс призводить у дівчат до відчуття нестачі чоловічої уваги (порівняно з іншими факультетами й ВНЗ), через що можуть загострюватися почуття невпевненості в собі і тривожності у юнаків, з одного боку, до розпещення жіночою увагою, а з іншого – до нівелювання їх «мужності»¹. Тому в студентських групах психологів можна спостерігати деякі поведінкові «перекося», пов'язані зі спробами компенсації цієї диспропорції: прагнення до навмисного підкреслення своєї жіночності у дівчат (яскравий макіяж, екстравагантний стиль одягу, сексуально-провокувальні манери, демонстративна інтелектуалізація тощо) і мужності у юнаків (навмисна зарозумілість, «дон-жуанство», прагнення до побудови кар'єри або «підробітку на стороні», демонстрація власної сміливості й самостійності тощо). Одним з важких негативних наслідків компенсації і у тих, і у інших є спроби «виділитися» (асоціальною поведінкою, вживанням алкоголю й наркотиків, сексуальною девіацією, ранньою вагітністю й абортами, венеричними захворюваннями і т. ін.).

3. Вхідження в навчально-професійне співтовариство. Поряд з адміністративним поділом на навчальні курси й групи (із належним призначенням офіційних старост груп) кожна формальна колективна одиниця складається з певної кількості неформальних «малих груп» (які часто

---

¹ Недарма серед харківських психологів таким популярним є «крилатий» вираз про те, що «жінка-психолог – не психолог, чоловік-психолог – не чоловік».

називають молодіжною мовою «тусовками»), що об'єднуються на різних підставах (територіальні – за типом «земляки» або «загальножиттєві»/«міські», статусні – «відмінники»/«двієчники», «забезпечені»/«малозабезпечені», «сімейні»/«холості», за схожістю сповіданих цінностей та інтересів тощо) і в більшості своїй мають особливу «субкультуру» (характерну «внутрішню» мову, спільну історію, внутрішню і зовнішню ідеологічну міфологію тощо)¹. Протягом усього процесу навчання їх склад, структура та функції можуть змінюватися, але головна мета є незмінною – захист, підтримка й просування своїх членів шляхом лобювання їх інтересів на всіх рівнях вузівських структур (формування необхідної «громадської думки» на курсі, призначення на «ключові пости» студентського самоврядування, вплив на адміністративно-викладацький склад і т. ін.). Іноді навчальне й наукове «просування» у студентські роки безпосередньо залежить від входження в ту або іншу «тусовку». Однак, як наголошує східна народна мудрість, «світ – це великий ринок: отримуючи щось, ти розмінюєш головну монету – своє життя». Кожна «тусовка» висуває свої вимоги (плату) до вхожого в неї, у багатьох випадках не тільки допомагаючи, але й перешкоджаючи його розвитку. Так, до таких «ініціаційних бар'єрів» можна віднести: відповідність певним інтелектуальним, статусним, фізичним та іншим вимогам (у разі невідповідності – «випробувальний термін» або одна з аутсайдерських ролей); обмеження свободи дій і висловлювань; обмеження в плані особистісного й професійного зростання (невихід за межі відведеної групової ролі); терпляче ставлення до влади, що «призначена» групою; обмеження щодо свого дозвілля і захоплень; залежність від групи. Одним з методів психопрофілактики проблем, пов'язаних з «входженням» у «тусовки» та їх «конкуренцією» між собою, є психологічно коректна організація позанавчального часу студентів (проведення змагань з ігор «Що? Де? Коли?», КВВ, участь у самодіяльності, спортивних перегонах тощо).

3.4. Післявузівська професійна освіта психологів

Момент закінчення вузу не означає завершення професійного навчання психолога. Для тих випускників, які мають бажання продовжувати науково-дослідну діяльність і зробити кар'єру в психології, існують магістратура та аспірантура.

У системі підготовки магістрів передбачається чотирирічне навчання за програмою бакалавра з психології та не менше, ніж дворічне навчання, орієнтоване на подальшу науково-дослідну і (або) науково-педагогічну діяльність. Право навчатися за програмою магістра отримують особи з дипломом про вищу освіту в області психології. Для осіб з дипломом

---

¹ На старших курсах у такі групи можуть входити навіть деякі молоді викладачі, аспіранти, лаборанти та ін.

бакалавра психології передбачено складання спеціального іспиту або співбесіду (тестування). Умови прийому до магістратури та вибір форм вступного контролю визначаються ВНЗ.

Навчання в магістратурі здійснюється за індивідуальним навчальним планом. Після закінчення терміну навчання випускник зобов'язаний захистити магістерську дисертацію, на підставі чого йому присвоюють кваліфікаційну академічну ступінь магістра і видають диплом магістра державного зразка.

Магістерська дисертація готується протягом двох років під керівництвом спеціально призначеного на засіданні вченої ради наукового керівника, який повинен мати вчений ступінь і (або) вчене звання й працювати в цьому ВНЗ. Для тих робіт, які виконуються на стику декількох наукових напрямів, можливим є залучення одного або двох *наукових консультантів*. Магістерська дисертація є самостійним науковим дослідженням, захист якого відбувається публічно на засіданні Державної атестаційної комісії.

Іншою, більш високою за рівнем формою післявузівської професійної освіти є аспірантура¹. **Аспірантура** з психології зазвичай відкривається у ВНЗ, що мають державну акредитацію, і в науково-дослідних установах, що мають ліцензії на право ведення освітньої діяльності в сфері післявузівської професійної освіти.

В аспірантуру приймають осіб, які мають вищу професійну освіту (для аспірантури з психології прийнятною є також вища педагогічна й медична освіта). Навчання в очній аспірантурі триває три роки, у заочній (без відриву від виробництва) – чотири роки. Для вступу до аспірантури обов'язково складають конкурсні вступні іспити з філософії, іноземної мови та спеціальності (психології). Крім того, проводиться співбесіда з запланованим науковим керівником, який ознайомлює зі своєю думкою про абітурієнта членів приймальної комісії.

Аспірант зобов'язаний скласти кандидатські іспити з філософії, іноземної мови та спеціальності, провести власне наукове дослідження й подати його результати у формі дисертації на кафедру (у наукову раду, відділ, лабораторію, сектор тощо).

Основним завданням наукового керівника є надання допомоги аспіранту в підготовці дисертації. Ф. О. Кузін описує функції наукового керівника: «Науковий керівник не тільки бере участь в розробленні робочого плану майбутньої дисертації, а й веде з її потенційним автором іншу роботу, зокрема:

– рекомендує необхідну літературу, довідкові, статистичні й архівні матеріали та інші джерела за темою;

---

¹ Цікаво, що термін «аспірантура» (поряд з такими термінами, як «адепт», «присвячений», «профан», «гросмейстер», «товариш» й ін.) увів Авій Хірам – фінікійський архітектор царя Соломона, який побудував більшість знаменитих іудейських храмів і став засновником товариства «вільних каменярів» – масонів.

- проводить систематичні, передбачені розкладом бесіди й консультації;
- контролює виконання аспірантом затвердженого індивідуального плану;
- оцінює зміст виконаної дисертації як частинами, так і в цілому;
- дає згоду на подання дисертації до захисту.

Таким чином, науковий керівник надає наукову й методичну допомогу, систематично контролює виконання роботи, вносить певні корективи, дає рекомендації щодо доцільності прийняття того або іншого рішення, а також висновок про готовність роботи в цілому» [8, с. 20].

Підготовлену дисертацію аспірант захищає на засіданні спеціалізованої дисертаційної ради, і (якщо захист пройшов успішно) йому присвоюється вчене звання кандидата психологічних наук за однією з затверджених спеціальностей.

Ще однією формою післявузівської професійної освіти є **здобувач**. Як показує практика, зазвичай здобувачами стають люди, які вже мають напрацьовані матеріали за вибраною темою дослідження. Для здійснення самостійної роботи над кандидатською дисертацією здобувачів прикріплюють до ВНЗ або наукових установ, що мають аспірантуру з психології. Здобувачі також складають конкурсні вступні й кандидатські іспити, їм призначають наукових керівників і вони працюють над дисертацією за індивідуальним планом.

Докторантура є формою післявузівської професійної освіти, необхідної для отримання вищого наукового ступеня, що присуджується в Україні, – доктора наук¹. Докторантура відкривається у ВНЗ і науково-дослідних установах, організаціях, що зазвичай мають профільні дисертаційні ради із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук. До докторантури приймаються особи, що мають ступінь кандидата наук, наукові досягнення у відповідній галузі знань і здатні на високому рівні проводити фундаментальні, пошукові й прикладні наукові дослідження. Підготовка докторантів здійснюється тільки за очною формою. Її термін не повинен перевищувати трьох років. Для докторанта призначають наукового консультанта з числа докторів наук (якщо необхідно, як консультанти можуть залучатися провідні вчені й фахівці сторонніх навчальних закладів та організацій). Для захисту докторської дисертації докторант повинен повністю виконати план підготовки дисертації й подати завершену дисертацію на кафедру (у відділ, лабораторію, сектор, до ради) для отримання відповідного висновку. Учений ступінь доктора наук присуджується Вищим атестаційним комітетом України (ВАКом) на підставі публічного захисту дисертації.

Крім наукових ступенів дослідникам можуть присвоюватися **вчені звання**. Тим, хто працює в наукових, науково-дослідних і науково-виробничих

---

¹ Зазначимо, що в багатьох країнах світу ступінь доктора наук (PhD – доктор філософії, Doctor of Psychology – доктор психології) фактично відповідає ступеню кандидата наук в Україні.

організаціях, можуть бути присвоєні вчені звання **професора за фахом** або **старшого наукового співробітника**, а викладачам ВНЗ – учені звання **професора і доцента**. Відповідні атестати видаються ВАКом України за поданням учених рад відповідних організацій. При цьому необхідно розрізняти вчені звання й посади: викладач може працювати у ВНЗ на посаді доцента, але не мати ще вченого звання доцента.

Для практичних психологів залежно від досвіду роботи, якості володіння професійними знаннями і навичками існують **перша, друга і вища кваліфікаційні категорії**.

Крім післявузівської освіти психологи ще мають різні *шляхи професійного вдосконалення*, що залежать від участі й активності самого психолога в житті вітчизняної та міжнародної психологічної спільноти:

1) участь у наукових зібраннях й заходах (конференціях, семінарах, симпозіумах, з'їздах, конгресах, засіданнях методичних об'єднань, кафедр, лабораторій, відділів та ін.);

2) членство в громадських професійних організаціях психологів (наприклад, в Асоціації практичних психологів України);

3) навчання в межах спеціалізованих програм, що проводяться найчастіше недержавними психологічними організаціями проводить (наприклад, Харківська майстер-школа психотерапії за європейськими стандартами навчання з психологічних моделей психотерапії, а також тематичні тренінги з психодрами, майстер-класи з клієнт-центрованого консультування, семінари з різних практичних аспектів роботи психолога тощо);

4) читання й публікація матеріалів (досягнутих результатів, ідей, нових методик і т. ін.) у фахових періодичних виданнях (журналах і газетах);

5) постійна самоосвіта шляхом ознайомлення із сучасною фаховою літературою (зараз випускаються не просто поодинокі видання, а цілі спеціалізовані серії, наприклад: «Бібліотека зарубіжної психології», «Майстри психології», «Бібліотека психології та психотерапії», «Актуальна психологія», «Секрети психології», «Підручник нового століття» тощо), а також з художньою літературою.

Контрольні запитання

1. Моделі професійної підготовки психологів і вимоги до них.
2. Специфіка підготовки психологів у межах ВНЗ.
3. Структура й принципи вищої освіти в Україні.
4. Науково-методичне забезпечення навчального процесу.
5. Особистість психолога і проблема «моделі фахівця».
6. Особливості вузівської підготовки студентів-психологів.
7. Післявузівська професійна освіта психологів.

4. ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ

4.1. Розвиток психолога і професійна деструкція

Оскільки будь-яка професійна діяльність накладає свій відбиток на людину, робота психолога може як стимулювати його особистісне й професійне зростання, так і значно ускладнювати його. Так само, як «будь-яка речовина в певній пропорції – отрута, а в іншій – ліки», проблема співвідношення між позитивними й негативними наслідками професійної діяльності психолога полягає в балансі: та робота, де негативні моменти переважають, спричиняє професійну деструкцію. **Професійні деструкції** виявляються в «зниженні ефективності праці, погіршенні взаємин з оточуючими, погіршенні здоров'я і головне – у формуванні негативних особистісних якостей і навіть у розпаді цілісної особистості працівника» [9, с. 241].

А. К. Маркова [9, с. 150–151] виділила такі **тенденції розвитку професійних деструкцій**:

1. Відставання або уповільнення професійного розвитку.
2. Несформованість професійної діяльності.
3. Дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості та, як наслідок, нереалістичні цілі, помилкові смисли праці, що виникають на цій основі, професійні конфлікти.
4. Низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці, часткова або повна дезадаптація (наприклад, що виявляється в зарозумілості по відношенню до фахівців інших професій).
5. Неузгодженість окремих ланок професійної праці, коли одна сфера (наприклад, психодіагностика) начебто забігає вперед, а інша (наприклад, методологія психології) – відстає.
6. Ослаблення раніше отриманих професійних даних, зниження професійних здібностей, погіршення професійного мислення.
7. Спотворення професійного розвитку, поява раніше відсутніх негативних якостей (наприклад, авторитарності, індиферентності, консерватизму тощо).
8. Поява синдрому емоційного виснаження і «згорання на роботі», а також некомпетентності професійної позиції.
9. Припинення професійного розвитку через професійні захворювання або втрата працездатності.

Основна небезпека формування професійних деструкцій полягає в тому, що вони розвиваються досить повільно, а отже, часто непомітно. Це не тільки

ускладнює їх своєчасну діагностику, а й створює ситуацію звикання й виправдання, коли психолог припускається самообману і компромісу з власною совістю.

Для запобігання формуванню й розвитку професійних деструкцій у психологів застосовується багато **методів психогієни і психопрофілактики** (психом'язова гімнастика, аутогенне тренування, балінт-групи і т. ін.). Головний їх принцип полягає в чергуванні «активних» і «пасивних» видів релаксації, описаному нейродинамічною школою І. П. Павлова, а також у постійній зовнішній і внутрішній рефлексії психолога над здоровим глуздом і цінностями власної роботи (особливо в контексті принципів і цінностей усього життя). Адже, як писав засновник концепції стресу-дистресу психофізіолог Ганс Сельє, «головне джерело дистресу – у незадоволеності життям, у неповазі до своїх професійних занять», у той час як творчий стрес дає «аромат і смак життя» [12, с. 53–58].

4.2. Етичні проблеми в психології

Кажучи про основні етичні регулятори діяльності психолога (особливо практичного), доцільно виділити такі рівні розгляду: **правовий** (регламентований загальносвітовою й українською юридичною базами «Загальна декларація прав людини», «Конвенція про права дитини», «Конституція України», посадові інструкції тощо); **моральний** (визначається в поки що діючих, швидше, де-юре, ніж де-факто, різноманітних етичних «Кодексах роботи психолога»); **етичний** (що передбачає певну особистісну зрілість психолога, тобто сформовану ціннісно-смыслову сферу).

На моральному рівні **головний етичний «парадокс» психології** полягає в тому, що чим більше психолог пізнає суб'єктивність (унікальний внутрішній світ) людини («Ти»), тим більше перетворює в об'єкт («Воно»). Крім того, здатність психолога до розуміння й прогнозування робить зайвою здатність самої людини до рефлексії. Сьогодні цей парадокс набуває особливої гостроти в зв'язку з проблемами *маніпуляцій* – використання психологічних теорій і практичних методів в інтересах конкретної соціальної групи (наприклад, фірми, що просуває на ринок недоброякісний товар) або окремої людини (наприклад, одіозного політика).

Як показує В. М. Дружинін [3, с. 129–133], «противагою» парадоксу є кілька психологічних закономірностей. По-перше, людську психіку неможливо пізнати повністю. По-друге, чим з більш високим рівнем прояву психічного (наприклад, з рівнем особистості) має справу психолог, тим більшою мірою він має вибудовувати свої відносини у вигляді діалогу («Я – Ти»). І, навпаки,

чим простіший рівень прояву психічного (наприклад, рівень психофізіологічних реакцій), тим меншою мірою передбачається реальна взаємодія психолога з випробуваним, оскільки обстежуваний багато чого не усвідомлює в своїх реакціях.

Крім того, існують такі **основні етичні суперечності** в роботі психолога: між правом людини на самовизначення та її неготовністю до цього; між інтересами суспільства та окремої людини; між світоглядами психолога та конкретної людини; між благими намірами психолога та його обмеженістю в адекватних методах їх досягнення; між свободою вибору в роботі психолога та його залежністю від конкретного замовника; між різними етичними системами та їх рівнями.

Етичні проблеми в науково-дослідній діяльності психолога:

1. Надмірне експериментування, коли психолог ставить свої власні кар'єрні інтереси (наприклад, отримання даних для написання дисертації) вище інтересів клієнта.

2. Вторгнення в особисте життя, у духовний світ обстежуваних.

3. Страх (небажання) дослідження найбільш гострих соціально-психологічних проблем.

4. Недобросовісність досліджень, що виявляється у свідомій несумлінності, низькій кваліфікації або недбалості досліджень. Отримані таким чином результати (тим більше опубліковані в авторитетних наукових журналах) можуть увести в оману багатьох інших дослідників.

5. Неправильне співавторство і відвертий плагіат, що виявляється у цитуванні або переказі у великих обсягах інших авторів без посилань на них, включення свого прізвища в роботи своїх підлеглих за відсутності реального внеску.

6. «Кастовість» і «сімейщина» у науці.

7. Проблема «професійних секретів» від клієнтів, адміністраторів, колег.

8. Необґрунтоване «просування» у науці «потрібних» людей.

9. Зайва формалізація багатьох аспектів науково-дослідної діяльності, що виявляється в принесенні «в жертву» оригінальності дослідження вимогам природничо-наукового методу.

10. «Підлаштування» під чийсь науковий авторитет або експлуатація цього авторитету для досягнення своїх цілей.

11. Переслідування колег по роботі, пов'язане з почуттями суперництва і заздрості, а також відсутністю здібностей і надлишком вільного часу.

12. «Наукове обґрунтування» і участь деяких психологів у глобальних суспільних маніпуляціях (наприклад, у підтримці ідей расизму, націоналізму, статевого шовінізму та ін.).

У практичній психології існують й інші специфічні етичні проблеми:

1. Влада над свідомістю клієнта.
2. Помилкове самоствердження психолога перед клієнтами і перед колегами.
3. Дотримання моди.
4. Платність надання психологічних послуг (у вигляді грошей, подарунків тощо), коли, з одного боку, психолог, як і будь-який представник сфери послуг, має право вимагати за свою роботу гідну оплату, а з іншого, такі інтимні людські переживання, як відвертість, співпереживання, підтримка, не можуть бути «куплені за гроші».
5. Близькі стосунки психолога з клієнтом (що рішуче засуджується практично всіма професійними стандартами й етичними кодексами, але вельми часто романтизується в голлівудських мелодрамах).
6. Синдром «згорання на роботі», коли за зовнішнім альтруїзмом часто приховуються власні невирішені проблеми.
7. Нудьга і «нецікавість» клієнтів, що може бути пов'язано як з їх низькими інтелектуальним, емоційним і комунікативним рівнями, так і зі специфічними особливостями психологічної роботи з ними (наприклад, під маскою нудьги приховуються сильні емоції, які клієнт не усвідомлює або боїться висловити).
8. «Неготовність» клієнта, коли надані психологом послуги та інструментарій можуть бути використані клієнтом для досягнення інфантильних цілей (наприклад, «прив'язування» до себе симпатичної людини).
9. Підтримка оптимального напруження, балансу між повною відвертістю (на чому так наполягають багато клієнтів) та його психологічною здатністю «тримати» і переносити сильний стрес (який зазвичай спричиняє знайдена правда).
10. Внутрішні кризи самого психолога і невирішеність його власних психологічних проблем, що може призводити до роботи психолога за такою неусвідомленою схемою: «спочатку давайте ми вирішимо мої проблеми, а потім я спробую допомогти вирішити ваші».
11. Невіра в самостійність і здатність вирішувати свої проблеми клієнтом.
12. Відсутність належної теоретичної та методичної підготовки (коли, наприклад, психолог починає займатися психотерапією, не знаючи основ психіатрії, неврозології, сексології та сексопатології та ін.).
13. Критерії оцінювання ефективності психологічної допомоги, оскільки глибинні психологічні втручання мають іноді відстрочений ефект, тобто можуть виявлятися після припинення роботи з психологом.

14. Відсутність ідеалів особистісного й професійного самовизначення.
15. Неминучість «професійних» секретів.

Контрольні запитання

1. Професійна деформація. Синдром «згорання на роботі».
2. Професійний контроль за роботою психолога (супервізія).
3. Методи психопрофілактики і психогієни в роботі психолога.
4. Поняття замовника, виконавця, випробуваного, психологічної інформації, користувачів інформації, змісту діяльності психолога. Контракт на роботу психолога.
5. Права й обов'язки замовника.
6. Документація, що регламентує професійну діяльність психолога.
7. Статус психологічної інформації, межі її застосування і доступ до неї.
8. Умови роботи психолога, його права й обов'язки.
9. Розвиток психолога і професійна деструкція.
10. Етичні проблеми в психології.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Абрамова, Г. С. Введение в практическую психологию / Г. С. Абрамова. – М. : Международ. пед. акад., 1994. – 237 с.
2. Вачков, И. В. Введение в профессию «психолог» : учеб. пособие / И. В. Вачков, И. Б. Гриншпун, Н. С. Пряжников ; под ред. И. Б. Гриншпуна. – М. : МПСИ, 2003. – 672 с.
3. Дружинин, В. Н. Структура и логика психологического исследования / В. Н. Дружинин. – М. : Ин-т психологии РАН, 1994. – 185 с.
4. Жидко, М. Е. Основы экспериментальной и прикладной психологии : учеб. пособие / М. Е. Жидко, Е. А. Кочемировская. – Харьков : ХАИ, 2002. – 160 с.
5. Зимняя, И. А. Педагогическая психология : учеб. для вузов / И. А. Зимняя. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – 480 с.
6. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие / Е. А. Климов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.
7. Климов, Е. А. История психологии труда в России : учеб. пособие / Е. А. Климов, О. Г. Носкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 221 с.
8. Кузин, Ф. А. Диссертация: Методика написания. Правила оформления. Порядок защиты : практ. пособие для докторантов, аспирантов и магистрантов / Ф. А. Кузин. – М. : Ось-89, 2000. – 320 с.
9. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 312 с.
10. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Рудестам, К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика : пер. с англ. / К. Рудестам. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
12. Селье, Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – Рига : Вида, 1992. – 112 с.
13. Талызина, Н. Ф. Педагогическая психология : учеб. пособие / Н. Ф. Талызина. – М. : Академия, 1998. – 288 с.
14. Краткая философская энциклопедия : словарь / сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : Прогресс, 1994. – 576 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА	5
1.1. Поняття «професія» і становлення професії «психолог»	5
1.2. Соціальне замовлення, психологічна інформація, клієнт, замовник і користувачі психологічної інформації	9
2. ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ	11
2.1. Психологія та трудова діяльність людини	11
2.2. Ергономіка	18
2.3. Соціальна психологія	21
2.4. Вступ до психології керування	23
2.5. Педагогічна психологія	29
2.6. Вікова психологія	32
2.7. Кризова психологія й подолання кризових ситуацій в освітньому середовищі	35
2.8. Психологія спорту	38
2.9. Клінічна психологія й психологічні моделі психотерапії	43
3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ	48
3.1. Структура й принципи вищої освіти в Україні	48
3.2. Особистість психолога й проблема «моделі фахівця»	54
3.3. Особливості вузівської підготовки студентів-психологів	56
3.4. Післявузівська професійна освіта психологів	63
4. ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ	67
4.1. Розвиток психолога і професійна деструкція	67
4.2. Етичні проблеми в психології	68
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	72

Навчальне видання

**Жидко Максим Євгенович
Долгополова Олена Вікторівна
Фаворова Катерина Миколаївна**

ПСИХОЛОГІЯ: ВСТУП ДО ФАХУ

Редактор Т. О. Іващенко

Зв. план, 2020

Підписано до видання 10.11.2020

Ум. друк. арк. 4,1. Обл.-вид. арк. 4,63. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
<http://www.khai.edu>
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001